Martin MULSOW, *Knowledge Lost, A New View of Early Modern Intellectual History,* translated into English by H.C. Erik Midelfort, Princeton & Oxford, Princeton University Press, 2022, 439 pp. Originally published as *Preskäres Wissen: Eine andere Ideengeschichte der Frühen Neuzeit*, Suhrkamp Verlag Berlin, 2012 [ISBN: 9780691208657]

It happens rather seldom that someone will openly admit the limits, fallacies, and vulnerability of a human cultural representation of truth as the only valid knowledge. However, this is exactly what triggers Martin Mulsow[1] to address this challenge, enquire into it and open our minds towards possible alternatives to what is accepted as traditional knowledge. "We seem to be sure of what we know. But that is deceptive. Knowledge can be endangered" (p. 1).

In this book, Mulsow discusses the history of knowledge from the Renaissance to the Enlightenment using a different, provocative approach. *Knowledge Lost* speaks for burnt manuscripts, lost oral traditions, and heavy censorships, which grounded and suppressed bold ideas that clashed with the official agenda of the ruling regimes. The term "knowledge" is used in the broad sense that essentially amounts to "reasonable convictions or beliefs", no longer "knowledge" aligned with Plato's idea of true and justified opinion. For Mulsow, knowledge can be understood as "meaning that has become social", hence "knowledge no longer must be true because even 'false' knowledge and erroneous theories can motivate and guide action" (p. 3). Either knowledge can disappear if its vehicle disappears. Unlike "knowledge", which is safely stored in common languages and cultures, the small units of knowledge are most likely to become endangered or lost.

By exploring the semantics of "precarious" which stems from "precarius", a Roman legal concept that described "trading options and property relations that were guaranteed only by personal favour (*cf.* Latin *prex, precis*) and could be revoked whenever the grantor wished" (p. 7), and equally prompted by current sociological theories and methodologies, Mulsow coins the term "precariat" to redefine knowledge as an amalgam of "precarious" and "proletariat". Various forms of precarity applied to cultures of knowledge are seen as producing an "intellectual precariat". In modern society, a precarious status is no longer restricted to one certain level or economic class, "rather it can apply to all sorts of people, even including the traditionally elevated levels of highly educated" (Robert Castel 1995, 2009, Evelyne Perrin 2004, Heinz Bude 2008, Alessandro Pelizzari 2009). At the other end, or rather in opposition, there is another body of knowledge which could be called something like "intellectual bourgeoisie" (or rather, as the author himself points out, not without alluding to certain social and political realities, "knowledge securiat") that enjoys the support of secure institutions, academic positions, open publications, and academic discipleship. Yet, this intellectual category cannot be strictly classified as a social class with clearer boundaries than those of the precariat because it seems that they are somehow amorphous or, at times, overlapping. The status of the carriers of knowledge and the extent to which knowledge is secure (and by what means) is further examined in the introductory pages, where Mulsow discussesseveral examples of thinkers who can be placed in both a securiat and a precariat position, depending on what they have chosen to publish. For example, Hermann Samuel Reimarus acted publicly as a distinguished Hamburg professor, but his *Apologie or Defence for the Rational Worshippers of God* (secretly written), which seriously questioned the Christian revelations, risked plunging him directly into precariat.

Mulsow finds some of the so-called radical Enlightenment thinkers in Germany to have been the heroic forerunners of modernity (2007, 2012, 2022), not necessarily on account of the vicissitudes they suffered because of their philosophical ideas, but rather due to their strenuous efforts to overcome their precarious positions. Such is the case of Theodor Ludwig Lau who attempted suicide, by cutting open his veins with a pair of scissors in May 1719 while in jail, because he had been exposed at a

[1] Martin Mulsow is professor of intellectual history at the University of Erfurt and director of the Gotha Research Centre for Early Modern Studies.

bookfair after he had anonymously published *Meditationes philosophicae de Deo, Mundo, Homine* and, in 1719, *Meditationes, Theses, Dubia*. In these works, Lau brought together the radical literature available in his time: Spinoza, Vanini, Hobbs, Locke, Beverland and Toland. Both texts were immediately banned after their publication. In spite of his defence that "I put on the mask of the pagan sage" and claim that his statements were only playful thought experiments (*jocose tantum Ingenii Lusus*, "no more than a joking intellectual game") and merely the result of rather unrestrained speculation (*liberioris Rationis Meditationis*), Lau maintained that while some "truths" were brighter than the noonday sun, others remained doubtful and disputable theses, pointing toward different directions (*dubiae et in utramque Partem, Theses…disputabiles*). One such example are his economic ideas about the ruling monarch and the welfare of the state, as seen in the emblem depicting a crown, sword and scepter placed above a spider, bees and ants and inscribed "*Vobis, Tales Eos Facere Monstro*" ("I teach you world monarch how to turn your estates, inhabitants and subjects into just these sorts of spiders, bees and ants"). While he was labelled as Spinozist, Lau, impoverished and never to be granted access to the academia, found asylum in Altona. His case is but one of many similar situations that befell young, highly educated thinkers, who could not secure for themselves any comfortable position in the newly expanding absolutist governments of the small states and territories of the Holy Roman Empire.

The adapting strategies and tactics elaborated by the precariat are also placed under scrutiny by Mulsow. Eclecticism, a favourite concept of the early Enlightenment meant to avoid sectarianism and fanaticism, was a cultural technique to deal with pluralism, or with the idea of double personhood, under Pufendorf's distinction between various *personae morales* (seen as perfectly legitimate to slip into various roles). As Leo Strauss wittily discussed in *Persecution and the Art of Writing*, speaking between the lines were practiced by al-Farabi, Maimonides, and Spinoza; equivocations, joco-serious utterances, and intentionally obscure writing were just some of the methods used by free-thinkers, libertines, radicals, who constantly employed evasive tactics and stayed always alert.

Furthermore, Mulsow sketches the portraits of Adrian Beverland, a Dutch scholar, grandson of the great philologist Gerrit Janszoon Vos (Vossius), who reinterpreted the biblical story of the Garden of Eden as a sex story in his 1678 book *De peccato originale* (where he applies the allegories of Latin and Greek erotic lyrics to the story of Adam and Eve), and of Peter Friedrich Arpe, who distanced himself from Spinozism and embraced a sceptical-stoical mentality: on these allowances, the publication of his *Apologia pro Vanino*, 1712, became possible. People like him spared no effort in constructing a scholarly persona that could successfully safeguard the required neutrality when the moral persona was addressed.

In terms of the conservation instinct applied to the creativity of human spirit, Mulsow shows further how the need to preserve the memory of forbidden works led to several drafts of lists of forbidden books which are nonetheless an aide-memoire towards a reconstruction of the lost knowledge. Heubel's book list, otherwise known as *Bibliotheca Vulcani*, was supposed to list and investigate all the books that had been burned. Its compilations were known to certain avatars, but only in 1735 was it printed in French, supposedly in "Hambourg", as an appendix of *La vie de Spinoza*, probably written by Jean-Maximillien Lucas, a close friend of Spinoza. As a satirical counterpart, a stove that looked exactly like a bookcase, installed in the eighteenth-century for the abbey of St Peter's in Salzburg, *Bibliotheca Vulcano Consecrata*, directly warned that figures such as Arius or Nestorius, up to the early Protestants were holding heretic views and risking the pyre.

In the second section of the first part of *Knowledge Lost*, partially abiding by Stephan Shapin's *Social History of Truth* (1994), Mulsow tackles sensitive questions of trust, mistrust and courage as they pertain to those belonging to the precariat by outlining their epistemic perceptions, virtues and gestures. He resorts to Pietro della Vecchia's *Allegories* paintings on the nature and concealment (*occultatio*) of truth as graphic illustrations of the Venetian Accademia degli Incogniti: freethinking intellectuals which cultivated several roles and personae, a "pluralized" truth applied in several carefully separated contexts. The author also analyses other techniques and strategies of the precariat. Harpocratism, based on the symbolism of Harpocrates (the Aegyptian sun god as a child which was identified with Hermes, particularly Hermes Trismegistos) is a symbol for hermetic knowledge. It is to some extent an upgrade of literary and philosophical quietism. In the seventeenth-century Enlightenment, nevertheless, it acquired a new and political meaning, when a certain Ippolito de Colli

first adopted the harpocratic motif of silence as a representation of prudent conduct. On the other hand, daring to know (*sapere aude*), Horace's advice to a practical encouragement of how to live, which Kant understood it in a more hortative and engaging manner: "Have the courage to use your own understanding!" is thus seen as the opposite attitude, paving the way to becoming the very slogan of Enlightenment. The "courage to know" in a Calvinist eighteenth-century Germany is also articulated by Mulsow as a response to the biblical *Noli altum sapere, sed time*.

Part two of the book analyses the fragility and engagement of the knowledge bourgeoisie. The third section discusses the problematic transfers of knowledge, whereas the last section focuses on the information history of scholarly knowledge. Within the complex studies of "histoire croisée" there are several theories of "cultural transfers". Circles of philosophers and mathematicians, as well as painters such as Pietro della Vecchia, seem to have cultivated an "economy of secrecy" where medical methods, chemical products or even scientific "universal machines", although not officially acknowledged as such, could be offered to potential purchasers. Erhard Weigel, the Jena professor of Leibniz, Otto Tachenius, Basilius Titel, Marco Aurelio Severino, Jean Baptist von Helmont, the author of *Ortus Medicinae* 1648, who was arrested by the Roman Inquisition in Mainz and brought to Rome for his trial, as well as his son, Francis Mercury, are some of the outstanding names of these circles, who seem to have developed and cultivated an intellectual pansophic milieu of a certain esoteric containment well connected to the wealthy nobles from Venice.

The way precarious knowledge was passed on from the grandfathers living around 1600 to their grandsons living around 1700 is another fascinating topic that Mulsow explores with great acumen. We thus see the Brandenburg Prussian court preacher Daniel Ernst Jablonski privately showing loyalty to his grandfather Jan Amos Comenius, but in public being wary not to attract any attention to the famous Bohemian theologian and pedagogue. The Prussian law professor Halle Nikolaus Hieronymus Gunding was also one of the most liberal disciples and followers of the early Enlightenment professor Christian Thomasius, but his grandfather was Johannes Vogel, a crypto-Socian that secretly promoted antitrinitarian ideas. Mulsow emphasises that, then as now, all these remarkable figures who were more or less on the fringe of either precariat or the bourgeoisie "securiat" need to be understood as holding isolated positions, but simultaneously being organised as a network of intellectuals. In this they were helped by access to books and manuscripts attained through private collections and collectors who were trading and lending books. The importance of Conrad Zacharia von Uffenbach who was in this business with Fabricius, Wolf, Mathurin Veyssière La Croze, Johann Lorenz Mosheim, Gottlieb Stolle, Heumann and many more others was well established. Through such men the precarious knowledge could be considerably preserved and transmitted. *Acta philosophorum*, a journal whose first volume (well supplied with Uffenbach' s writings) was run by Heumann in 1715, as well as *Acta eruditorum* (Leipzig), acted as a hotbed for exchanging views, raising queries and hosting discussions that paved the way to finally prepare a critical approach to history, like *Historia critica philosophiae*[2], the six volumes of Brucker, the largest and most important history of philosophy in the eighteenth century. Mulsow further displays a very passionate survey of the consistent correspondence between Brucker and Heumann[3] who seemed to have supplied Brucker with valuable notes, excerpts and valuable materials that facilitated the undertaking of such a bold project. However, Mulsow also shows how precarious the physical exchange of these notes and books were, dependant on the Frankfurt and Leipzig book fairs, (not always) trustworthy friends, and the princely postal services. No wonder some packages were lost.

Showing unparalleled compelling erudition, Mulsow moves further to discuss, in the last section of the book, what he calls "communities of fascination" referring to the intellectuals who showed strong and consistent attraction to magic, ancient numismatics and a consistent interest in the

[2] The full title is *Historia critica philosophiae a mundi incunabulis ad nostram usque aetatem deducta*, 5 vols (Leipzig, 1742–1744, new edition 1766, with an appendix from 1767).

[3] Heumann himself wanted to write a critical history of philosophy to show the abundant and valuable notes and drafts that he had passed on to Buckner. But as some of those were never returned to him and some were lost in transit, he could never do that. Instead, he had to reorient himself toward biblical and philological research, such as the *Explanation of the New Testament* published in 1750, for which he used his notes from his lectures at Eisenach.

the ancient Near East. The sense of danger for those who had these preoccupations, even from a scholarly perspective, is obvious in an epoch when witches were still being executed, scholars denounced, magic rituals and even the apotropaic ones performed in high secrecy and closely guarded. There is no clear-cut answer as to when the origins and history of the concept of magic began to be critically investigated. However, in the early years of the German Enlightenment there is an increased scholarly interest in manuscripts, inscriptions, magic objects as talismans, any other fragments and relics of ancient practices that are described from a critical historical approach. These constituted the very study pool from which the scholarly study of religion came to be drawn.

Next, in the last (fourth) section of his erudite research, Mulsow introduces the reader to the role of numismatics in the sixteenth and seventeenth century. As mobile as they are, the coins have been described by Jean Foi Vaillant, the royal numismatist of king Louis XIV, as portable monuments. This feature made them easy to trade with, exchange and collect. In the late seventeenth century numismatics became a more and more prestigious science with a considerable community of scholarly numismatists such as Pierre Seguin, Charles Patin, Charles-César Baudelot de Dairval, Antoine Galland, orientalist and translator of *The Arabian Nights*, Andreas Morell from Bern, Ezechiel Spanheim and many more. Some of them were not only mere collectors, but active travellers who excelled in the *Ars apodemica* genre, well informed and acting as nodes of certain networks that were equally kept under close surveillance. Among them, figures such as Andreas Morell were arrested, while others had to flee to safety to control the flow of information and by consequencewere forced into the knowledge precariat.

The tiny, minute notes of no more than two or three millimetres with which the early eighteenth-century erudite Johann Christoph Wolf[4] filled his reading notebooks comprising over 2500 pages and the small lines written in between spaces of the large tomes he had read to research his books are called by Mulsow "microscripts". As shown in excerpts from these notes and the books published, Wolf's, as well as his contemporaries' interest in Orientalism is one of fascination, albeit mixed with instinctive Christian apologetics. Through Hinckelmann and his disciples, Wolf being one of them, the seventeenth-century and early eighteenth-century scholarly research into religion gradually incorporated ancient Oriental studies on themes such as polytheism, magic etc. "by engaging in a long process of taking ownership". What is the role played by Wolf's microscripts in this process? Mulsow shows how these small scripts, even aesthetically, speak of an effort to exorcize the forces of the Oriental cults and of the Persian Zoroastrian beliefs, of the Egyptian cults and Sibyllic Oracles, and yet simultaneously to offer "the fact" to objective and critical historical approach. However, the content of these notes was such that they came close to plunging their author into the precariat.

In *Lost Knowledge*, Mulsow displays once more his great acumen in understanding the parallel or underwater running streams of Enlightenment ideas in Germany. His research is dense, with a profuse scholarship of the topic. However, reading this book is immensely enjoyable thanks to the elegant rendering of the original German text into English by H.C. Erik Midelfort, C. Julian Bishko Professor Emeritus of History and Religious Studies at the University of Virginia, himself a reputed specialist of the German Reformation and the history of Christianity in Early Modern Europe.

As a concluding word, Mulsow makes it very clear that his book is not meant to strike up the melancholic or elegiac tunes, but rather to show how certain conditions and ideologies endangered ideas and thoughts and how intellectuals responded to these endangerments. In other words, with this book the author proposes that the collectanea of small histories all interconnected in "problematic" ways of expressing oneself in the early modern period. Nevertheless, despite our modern academic astuteness and care for detail, as well as our resistance to quickly embrace the grand narratives, the author is still convinced that "an intellectual history of precarious knowledge will be part of two large histories: the

[4] Wolf was born in 1683. He was a pupil at the academic gymnasium in Wittenberg. From 1712 until his death in 1739 he was a professor of Greek and Hebrew at the academic gymnasium and pastor of Sf. Catherine's Church in Hamburg. He was a great book collector (his library counted over twenty thousand books with valuable collections of *Rarissima* and *Clandestina* works), and he was the author of an exegesis on the *New Testament*, *Curae philologicae et criticae*, full of philological acumen. He has also authored books on religious history, among which notably a work on gnostic-Manichaean tradition.

history of freedom and the history of security" (p. 422). Both freedom and security are concepts that then as now are at the core of human longing for fulfilment. The author's question, whether knowledge can be ensured, turns more into a necessary suasoria emphasising that in this post-industrial society where social insecurities are still so common even among scholars, precarious knowledge is in many ways a substantial part of the cultural identity of the modern society.

Florina DOBRE-BRAT
Independent researcher, Scotland

Alina BOTTEZ*, Avatarurile mitului oedipian în cultura modernă,* Prefață de Florica Bechet, București, Editura Eikon, 2022, 143 pp. [ISBN: 978-606-49-0801-8]

Cartea Alinei Bottez se încadrează într-un domeniu aflat în plină expansiune azi între disciplinele adiacente filologiei clasice, așa-numitele *reception studies*, studiul modurilor în care a fost receptat, preluat, reinterpretat un text sau un motiv literar antic. O asemenea abordare presupune adesea abilități deosebite în a survola parcursuri culturale și istorice de amplă anvergură. Volumul de față solicită mai mult decât atât – deschidere și cunoaștere a textelor literare care abordează mitul lui Oedip, dar și a limbajului muzical și scenic specific operei. Din acest punct de vedere, pregătirea academică a autoarei este ideală – filolog (limbi străine moderne, engleză și franceză), dar și absolventă a secției de canto a Universității Naționale de Muzică din București.

După o prefață care ne introduce în mediul academic și cultural bucureștean al anilor '70–'80, dar și direct în simbolismul figurii „șchiopului" în mitul grec, semnată de elinista Florica Bechet, volumul este împărțit în două părți de dimensiuni aproape egale, prima dedicată reinterpretărilor mitului lui Oedip în cultura modernă universală, iar a doua acoperind figura lui Oedip în cultura modernă românească.

Sursele literare antice utilizate în variantele literare și muzicale moderne sunt menționate pe scurt: tragicii greci, Seneca și Stațiu, dar și referințele la miturile asociate cu casa Tebei din Homer, Hesiod, Pindar, Herodot și Ciclul teban. În continuare, Alina Bottez observă că, dacă în Evul Mediu mitul a supraviețuit doar în Franța în *Romanțul Tebei*, începuturile Epocii Moderne și Renașterea cunosc o bogăție de reinterpretări. Începând cu Boccaccio în secolul al XIV-lea care se concentrează pe figura Yocastei (autoarea preia grafia variată a personajelor mitului din fiecare adaptare), prelucrările mitului proliferează, în genuri literare diverse. În secolul al XVI-lea, Hans Sachs în spațiul german, Giovanni Andrea dell'Anguillara în italiană, William Gager în Anglia (dar în latină) sunt urmați de partitura de muzică incidentală a lui Andrea Gabrieli *Cori per Edipo tiranno*, pusă în scenă la Vicenza. Aici, ca și în alte ocazii, Alina Bottez explică competent și fascinant legăturile create dintre muzică și text („Gabrieli a făcut saltul istoric de la polifonie și contrapunct la armonia acordică, devenind astfel pionier al compozitorilor care pun textul pe același plan de importanță cu muzica"). În continuarea firului cronologic sunt analizate piesele lui Corneille, Racine, dar și interpretarea catolică a puțin cunoscutului autor Emanuele Tesauro, precum și compoziția de muzică incidentală a lui Henry Purcell, pe un libret controversat (Iocasta și Oedip nu regretă incestul) scris de John Dryden și Nathaniel Lee, la sfârșitul secolului al XVII-lea. În secolele imediat următoare, Alina Bottez remarcă fascinația iluminiștilor (Voltaire, Antoine Houdar de la Motte) și apoi a romanticilor (Felix Mendelssohn) pentru acest mit, interes care va cunoaște o adevărată explozie în secolul al XX-lea: Hugo von Hofmannstahl scrie o piesă *Ödipus und die Sphinx*, Stravinski compune opera *Oedipus Rex*, pe un libret de Jean Cocteau, tradus în latină (!) de Abatele Jean Daniélou, André Gide scrie și el o dramă *Oedipe*, T.S. Eliot adaptează mitul antic în piesa *The Elder Statesman*, Jean Anouilh scrie *Oedipe, ou le Roi boiteux.* Tot în secolul al XX-lea apar adaptările cinematografice și musicalurile în spațiul american. Autoarea acordă o atenție deosebită operei *Greek* de Mark Turnage, cu un libret adaptat după piesa *Greek* de Steven Berkoff (pp. 59–64).

A doua jumătate a cărții este dedicată autorilor din spațiul românesc. Mai puțini la număr, aceștia beneficiază de o interpretare mult mai detaliată, care contrastează puternic cu abordarea relativ grăbită a numărului uriaș de autori analizați în prima parte a lucrării. Cele trei capitole ne prezintă, pe rând, *Thebaida* lui Victor Eftimiu, opera *Œdipe* de George Enescu și Edmond Fleg și opera-teatru

Oreste & Œdipe de Cornel Țăranu și Olivier Apert. Ca și în prima parte a lucrării, autoarea este atentă să furnizeze acele informații din biografia compozitorilor și scriitorilor de librete care sunt relevante pentru abordarea mitului oedipian (religia lor, de exemplu). În analiza operei lui Enescu și Fleg, extinsă pe mai bine de douăzeci de pagini, Alina Bottez reliefează modul în care cei doi creatori, religioși în moduri foarte diferite, aleg „să reinterpreteze mitul lui Oedip din perspectiva mântuirii". În schimb, opera de cameră a lui Țăranu și Apert este marcată de imposibilitatea purificării și, implicit, a mântuirii: cei doi eroi paricizi din mitologia greacă, Oreste și Oedip, rămân blocați în angoasa separării violente și definitive de părinți. Aflăm, cu interes, că Țăranu a utilizat în muzica sa puținele informații legate de muzica antică grecească de care dispunem sau că în preludiul orchestral al primului act acesta a inserat „semnătura melodică a compozitorului George Enescu, o subtilă dedicație din partea compozitorului Cornel Țăranu".

Volumul Alinei Bottez se citește ca un captivant concentrat de erudiție interdisciplinară. Referințele la bibliografia bogată și cu multe titluri foarte recente sunt firești și la locul potrivit. Ca sugestii de îmbunătățire, considerăm că precizarea fără excepție a genului literar în care se încadrează opera literară analizată (tragedie, operă, operă-teatru, operă-oratoriu, operă de cameră, musical etc.) este absolut necesară, precum și clarificarea convențiilor presupuse de aceste genuri. În timpul lecturii, se simte adesea ezitarea autoarei în decizia de a muta o parte din informație la subsolul paginii sau nu. Multe dintre notele de subsol, complexe și adesea cu observații interesante legate de contextul cultural al epocii, ar merita „urcate" și integrate în corpul lucrării (în schimb, menționarea surselor citatelor poate fi trecută în subsol). Tot la pagina 35, în nota 17, apar două fraze reproduse identic în corpul lucrării la pagina 38. În plus, intenția explicită de a oferi o imagine de ansamblu și relativ exhaustivă a valorificărilor mitului teban în prima jumătate a volumului diminuează din analiza și coerența interpretativă de detaliu (spre exemplu, în contextul piesei *Oedipe* de Voltaire, ar fi fost interesant de explicat relația acesteia cu militantismul ateu al autorului, în cazul piesei contelui de Platen-Hallermünde ni se spune că Heine s-a simțit atacat de aceasta, fără să fie formulat vreun motiv). Însă stilul sprinten în care este scrisă cartea, cu mici detalii care stârnesc (chiar dacă nu satisfac) curiozitatea, face din acest mic volum o lectură foarte agreabilă.

Este fără îndoială fascinant să urmărești desfășurarea acestei inepuizabile forțe creative a mitului grecesc, care a dat naștere, de-a lungul istoriei sale milenare, la o veritabilă *oedipemie*, ca să preluăm și noi acest cuvânt inspirat al lui Gide (p. 72). Meritul principal al cărții Alinei Bottez este acela că pune laolaltă toate aceste versiuni ale mitului lui Oedip cu informațiile interpretative esențiale legate de contextul lor istoric și cultural. Pentru acest motiv, o recomandăm călduros clasiciștilor, literaților și publicului larg deopotrivă.

Vichi-Eugenia CIOCANI
Universitatea din București

Dirk PANHUIS, *Latin Grammar,* Ann Arbor, The University of Michigan Press, 2009, 230 pp. [ISBN-13: 978-0-472-11542-6]

Acest succint și condensat tratat de gramatică latină, bogat în exemple traduse și comentate, cu scop în primul rând practic, adresat în principiu studenților și, conform intenției autorului, chiar începătorilor, se distinge de majoritatea manualelor de latină aflate în uz printr-o abordare inovativă. Limba latină este descrisă și analizată prin prisma paradigmei conceptuale a gramaticii categoriale sau a analizei în constituenți imediați, termeni în care se desfășoară astăzi o bună parte din cercetarea lingvistică contemporană, inclusiv în domeniul limbilor vechi. Câteva principii ale acestei abordări sunt anunțate în prefața autorului: în primul rând, centrarea pe semantică și sintaxă, caracteristică lingvisticii contemporane, în care „sintaxa nu mai este văzută doar ca o aplicare a morfologiei"; în al doilea rând, predicatului i se acordă locul central; în sfârșit, explicarea unor construcții care, deși demult cunoscute în gramatica tradițională, sunt acum tratate mai sistematic ca fenomene supra-propoziționale, care funcționează nu la nivelul frazei, ci al contextului. Organizarea informației respectă nivelurile ierarhiei gramaticale. În sfârșit, autorul a încercat să păstreze echilibrul între o corectă definire lingvistică a fenomenelor de limbă cercetate și practicile educaționale curente.

Lucrarea este structurată în cinci părți. **Partea 1** analizează pe scurt, în **capitolul 1**, alfabetul și fonologia, incluzând noțiuni despre sistemul fonologic latin, cantitatea silabelor și accentul cuvintelor.

Partea a 2-a este consacrată morfologiei și urmează organizarea tradițională a manualelor de gramatică latină. Este o parte descriptivă, pentru care o scurtă enumerare a temelor va fi, sperăm suficientă. **Capitolul 2** analizează structura cuvântului, părțile de vorbire ale limbii latine și noțiunile de morfologie indispensabile (morfem, rădăcină, temă, vocală tematică etc.). **Capitolul 3**, consacrat substantivului, prezintă categoriile gramaticale și clasele de flexiune ale acestuia, cu uzualele tabele de paradigme ale fiecărui tip. Adjectivul face obiectul **capitolului 4**, care urmează structura tradițională (tipurile și comparația), incluzând însă și numeralul. Adverbul este abordat în **capitolul 5**, care cuprinde o scurtă analiză istorică a sufixelor, diferitele tipuri de pronume fac obiectul **capitolului 6**, verbul este tratat în **capitolul 7**, iar prepozițiile în **capitolul 8**. Partea de morfologie a cărții este însoțită de tabele cu paradigme complete pentru majoritatea părților de vorbire flexibile, incluzând informații scurte de morfologie istorică și o tratare diferențiată a claselor de flexiune, acolo unde este cazul. Trebuie menționat că autorul distinge, poate din rațiuni de claritate didactică, cinci conjugări ale verbului latin, pe baza ultimului sunet al temei prezentului, verbele de tipul *capĭo* alcătuind astfel a cincea conjugare. Surprinzător, lipsește un capitol dedicat conjuncțiilor.

Partea a 3-a conține un singur capitol, „Semantica și sintaxa cazurilor". În **capitolul 9**, o binevenită introducere examinează pe scurt corelațiile dintre rolul semantic, categoria morfologică a cazului și funcția sintactică, fără ca noțiunile fundamentale de formă, funcție, rol și nivel să fie definite și analizate în detaliu (asupra acestora se revine în capitolul 10, dedicat în întregime stabilirii cadrului conceptual de analiză). Cazurile sunt prezentate în ordinea tradițională, dar pentru fiecare caz subtipurile sunt delimitate după câteva criterii: calitatea de constituent (al sintagmei nominale sau al grupului nominal; constituent al propoziției sau constituent al textului în ansamblu, pentru vocativ); apoi funcția sintactică la nivelul propoziției (poziția de constituent obligatoriu sau modificator adverbial, în terminologia autorului); și în sfârșit, rolul semantic (care în gramaticile tradiționale apare frecvent în denumirile tradiționale ale cazurilor, dar fără a fi conceptualizat ca atare, *e.g. dativus iudicantis,* ablativ instrumental, genitivul materiei etc). Pentru fiecare caz sunt incluse unele noțiuni de morfologie și sintaxă istorică, în legătură cu evoluția desinențelor și fuzionarea cazurilor. La finalul capitolului este inclus un foarte util tabel care delimitează funcția și rolurile semantice predilecte pentru fiecare caz în parte. Analiza cazurilor în funcție de trei parametri, funcția sintactică a constituentului, rolul semantic și valoarea morfologică, facilitează omogenitatea terminologică a analizei și integrarea ocurențelor specifice ale cazurilor în structura de ansamblu a propoziției. Locativul este tratat ca formă de genitiv cu funcția de modificator adverbial, ceea ce s-ar putea datora unor considerații pedagogice, dată fiind similaritatea desinenței.

Originalitatea lucrării se arată în **Partea a 4-a, „Sintaxa și semantica propoziției și a constituenților propoziției"**, care cuprinde 7 capitole. În **capitolul 10** autorul definește noțiunea de *sentence*, *propoziție,* și îi analizează structura; introduce noțiunea de *kernel* (în alte lucrări *nucleu* al propoziției), alcătuit din predicat și argumente (respectiv constituenții obligatorii). Această paradigmă interpretativă duce firesc la o abordare ierarhică a analizei propozițiilor și frazei, pornind de la nucleu către constituenții non-obligatorii (în alte lucrări *sateliți* sau *adjuncți*). Dat fiind că predicatul determină structura nucleului, respectiv numărul și funcția constituenților non-obligatorii, este firesc să i se acorde locul central în interpretarea sintactică a propoziției. Panhuis oferă un model de analiză a textului care se suprapune parțial cu metoda tradițională: identificarea predicatelor, apoi căutarea argumentelor cerute de predicat. Se observă totuși aici, în prezentarea metodei de analiză, că manualul presupune cunoștințe anterioare de latină, de vreme ce sunt identificate structuri (*e.g.* ablativul absolut) care nu au fost încă descrise. Se definește noțiunea de funcție sintactică și sunt analizate tipurile, reduse la subiect, predicat, obiect direct, obiect indirect, obiect prepozițional, *predicativum* (constituent obligatoriu de diverse tipuri) și modificator adverbial. Terminologia este destul de diferită de a sintaxei tradiționale, suprapunerile sunt parțiale; este definită și analizată succint noțiunea de sintagmă sau grup (*phrase*) cu structura ei (centru sau cap, atribut și, eventual, apoziție). Autorul definește noțiunea de rol semantic și analizează relația cu funcția sintactică și valoarea morfologică a constituentului; specifică, de asemenea, roluri semantice pentru funcțiile sintactice majore. În sfârșit, noțiunea de formă aduce clarificări terminologice privind denumirea descriptivă a constituenților, care pot fi cuvânt, sintagmă sau propoziție; pentru claritate, se utilizează numele părților de vorbire spre a se semnala forma constituenților simpli.

Ultimul aspect analizat este nivelul la care funcționează constituenții; sunt exemplificate nivelul propoziției și cel al frazei, nu însă și cel al textului (deși, pentru completitudine, ar fi fost binevenită includerea acelor situații în care constituenții nu au nicio funcție sintactică în propoziție).

Capitolul 11 analizează **predicatul**. Pe lângă definiție și terminologie, sunt descrise formele verbale prin care poate fi exprimat, variate în ce privește modul și timpul. Se analizează acordul cu subiectul și diferitele abateri. În acest capitol sunt abordate temele care, în gramaticile tradiționale, sunt tratate sub titlul general de „sintaxă a verbului" sau apar în analiza categoriilor gramaticale ale verbului, respectiv diatezele (cu explicarea modului în care diateza afectează structura nucleului, respectiv a numărului de argumente, și cu o analiză succintă a valențelor stilistice, în special în proza narativă); timpurile (fiecare timp al indicativului este analizat pentru valorile sale temporale sau aspectuale și pentru valențele stilistice în textele narative); modurile sunt prezentate împreună cu tipurile de propoziții (se analizează noțiunea de „modalitate", respectiv relația dintre ceea ce este exprimat și realitate); negația; posibilități de exprimare a modalității: fie morfologic, prin modul verbului, fie lexical, prin verbe modale sau prin adverbe; relația dintre tipul de propoziție și categoriile mod și timp. Sunt analizate apoi tipurile de propoziții (declarative, interogative, volitive, precum și concesive). Un tabel sinoptic al utilizării modurilor și timpurilor în raport cu tipul propozițiilor încheie capitolul consacrat predicatului.

Capitolul 12 definește și analizează **subiectul** ca prim constituent obligatoriu al nucleului, împreună cu aspecte privind cazul și acordul. Sunt descrise apoi formele pe care le poate avea subiectul: părți de vorbire care tind să ocupe această poziție, tipuri de constituenți (sintagmă nominală sau de alt tip) sau propoziții (infinitivală, interogativă indirectă sau un alt tip de completivă). Apar în analiza subiectului noțiuni de pragmatică (*thema*) care vor fi însă definite abia în capitolul dedicat topicii. În încheierea capitolului sunt menționate și exemplificate tipuri de predicate fără subiect.

Capitolul 13 analizează **obiectul**. Este definită funcția și sunt descrise tipurile: obiectul direct (corespunzător noțiunii de complement direct sau complement de obiect în sintaxa tradițională) și indirect (corespunzător doar în parte noțiunii mai problematice de complement indirect). Analiza acestei funcții sintactice se face în strânsă relație cu verbul. Sunt descrise verbele bivalente (tranzitive și intranzitive), împreună cu rolul semantic și forma pe care o poate avea obiectul acestor verbe (respectiv cuvânt, sintagmă, propoziție, de regulă o infinitivală, sau dialog în stil direct). Se analizează apoi alte categorii de verbe (*sentiendi, affectuum, volendi, timendi, dicendi*) cu diferitele lor tipuri de nucleu, în care locul obiectului poate fi ocupat de o propoziție subordonată. În continuare autorul descrie predicatele trivalente, de tip *verba dicendi* și *dandi*, cu obiect direct și obiect indirect. Urmează analiza predicatelor fără subiect și cu două obiecte (verbe impersonale care exprimă emoții), și a predicatelor cu construcții variate. Sunt analizate apoi subordonata infinitivală, nominativul cu infinitiv, declarațiile indirecte, comanda sau prohibiția indirectă, interogația indirectă, împreună cu concordanța timpurilor și problemele de transpunere în stil indirect: mod și timp. În sfârșit, este tratată pe scurt chestiunea referinței în stil indirect (referința intratextuală și contextuală; utilizarea pronumelor și a altor cuvinte deictice).

Capitolul 14 abordează noțiunea de ***predicativum***, constituent asupra căruia nu există consens cu privire la formă și funcție în literatura de specialitate și care poate fi echivalat în parte cu noțiunile tradiționale de nume predicativ sau element predicativ suplimentar. În alte gramatici pot apărea noțiuni ca *subject complement* și *object complement.* Autorul însuși admite că aceste tipuri de constituenți sunt uneori dificil de delimitat cu claritate.

Capitolul 15 analizează constituenții cu funcția de **modificator adverbial** sau **modificator circumstanțial**, care corespunde destul de precis noțiunii de complement circumstanțial din sintaxa tradițională. Se analizează unitar, din punctul de vedere al funcției sintactice și al rolului semantic, mai multe tipuri de constituenți care în sintaxa tradițională sunt abordați separat. Tipurile de constituenți care pot îndeplini funcția de modificator adverbial sunt în primul rând adverbul și sintagma adverbială, apoi substantivul, sintagma substantivală și sintagma prepozițională (pentru care sunt analizate diverse funcții semantice: loc și timp, agent, însoțire, mijloc, cale, manieră etc.), și, în sfârșit, diferite subordonate (temporala, finala, cauzala, concesiva, comparativa, condiționala, consecutiva) care în gramaticile tradiționale sunt clasificate drept circumstanțiale. În acest capitol își găsește locul concordanța timpurilor la conjunctiv. La urmă sunt prezentate ablativul absolut, supinul, sintagma gerunzială și construcția gerundivală.

Capitolul 16, ultimul din partea consacrată sintaxei, definește **atributul** și analizează aspecte ca nivelul de funcționare, acordul, formele tipice, printre care *participium coniunctum* (cu observații despre valoarea temporală a participiului și valențele sale stilistice și pragmatice, pentru situația în care participiul cuprinde uneori informația centrală din propoziție), apoziția, substantivele în genitiv și alte tipuri de atribute. Propoziția relativă este încadrată în poziția funcțională a atributului și este analizată în acest capitol.

Partea a 5-a. Lingvistica textului este o altă parte originală a cărții, cuprinzând 4 capitole care abordează probleme de lingvistică a textului, topica latină, noțiuni de stil și prozodie. **Capitolul 17** analizează textul în context, explorând probleme ca: tipuri și nivele de context (textul, actul de vorbire, lumea exterioară, alți factori de contact); complexitatea actului comunicării; factorii care influențează transmiterea și receptarea textelor latine (respectiv registrul lingvistic, intenția de comunicare, circumstanțele, care determină diverse alegeri fonologice și ortografice, de pildă *Clodius* vs. *Claudius*, *maxumus vs. maximus, honos, capiundus* etc. Sunt prezentate pe scurt cuvinte care nu au funcții la nivelul propoziției: vocativele, interjecții, diverse funcții exclamative ale cazurilor, modificatori adverbiali care constituie comentarii sau judecăți ale autorului. **Capitolul 18** abordează **topica latină**, domeniu uneori omis sau tratat sumar în gramaticile latine, și în care D. Panhuis a avut o contribuție originală în ultimele decenii. Autorul abordează topica latină prin perspectiva pragmatică comunicativă, definind conceptele de *thema* și *rhema* și susținând concepția potrivit căreia ordinea cuvintelor sau a constituenților, deși nu este determinată de funcția sintactică a acestora, nu este nici complet liberă sau arbitrară (cum este caracterizată uneori topica latină), ci este determinată de organizarea informației în propoziție, în funcție de ceea ce este deja cunoscut, stabilit în contextul comunicării. Elementele pragmatice discutate au grade diferite de dinamism comunicativ și pot prezenta diviziuni suplimentare (*thema* propriu-zisă, *thema, rhema, rhema* propriu-zisă). Autorul afirmă existența unei ordini normale, nemarcate, și a unei ordini emotive sau speciale. În primul tip de topică apar *themata* tipice, iar verbul are tendința de plasare finală, mai ales la unii autori, juriști și istorici. Autorul subliniază că decelarea valorilor pragmatice menționate mai sus, a dinamismului comunicativ, este necesară pentru o traducere care dorește să păstreze pe cât posibil „perspectiva comunicativă a textului". Ordinea emotivă și ordinea specială presupun unele inversiuni, cu *rhema* apărând în prima parte a propoziției. Se analizează apoi ordinea cuvintelor în interogații și poziția verbului. Capitolul constituie o prezentare succintă, fără elaborări teoretice, a concepției proprii a autorului, cristalizată sub influența Școlii de la Praga, respectiv a teoriei lui J. Firbas despre fenomenele de topică în limbile cehă, engleză și germană, și detaliată într-o altă lucrare (Dirk G. J. Panhuis, *The Communicative Perspective in the Sentence*. *A Study of Latin Word Order*, oraș, John Benjamins Publishing Company, 1982). Ultimele capitole, 19 și 20, au valoare strict introductivă în stilistică (**capitolul 19** cuprinde observații introductive, analiza perioadei retorice, a aspectelor de ritm și o descriere scurtă, în ordine alfabetică, a celor mai răspândite figuri de stil) și în metrică (**capitolul 20** descrie pe scurt piciorul metric latin, scheme de versificație, hexametrul dactilic și pentametrul dactilic). Lucrarea cuprinde un glosar și un index.

În ansamblu, este o lucrare extrem de utilă pentru studenții de nivel intermediar care doresc o inițiere rapidă în terminologia sintaxei constituenților aplicate limbii latine. Din câte știm, este probabil unica gramatică latină de acest tip, înainte de monumentala lucrare în două volume a lui Harm Pinkster, apărută recent (*The Oxford Latin Syntax.* Volume I. *The Simple Clause*, Oxford University Press, 2015, *The Oxford Latin Syntax.* Volume II. *The Complex Sentence and Discourse*, Oxford University Press, 2021). Nu este o lucrare teoretică, premisele conceptuale ale analizei fiind adesea implicite, iar afilierea conceptuală a autorului trimițând la sintaxa funcțională (prin delimitarea unităților de analiză pornind de la funcția sintactică îndeplinită în propoziție), cea categorială (prin utilizarea conceptului de sintagmă de diferite tipuri) și la analiza în constituenți imediați (prin segmentarea enunțului), însă abordarea prezintă avantaje incontestabile pentru o abordare a textului care integrează domenii diferite de cercetare lingvistică, în principal sintaxa, semantica și pragmatica. Diferențele față de tratatele consacrate de limba latină sunt mari și necesită o ajustare cognitivă și terminologică. De pildă, dacă într-o sintaxă tradițională fiecare tip de subordonată este tratat izolat, analizându-se aspectele formale, conjuncțiile subordonatoare tipice, modul și timpul, relația cu verbul regent, la Panhuis subordonatele de mai multe tipuri sunt subsumate funcției sintactice, fiind echivalate unui constituent, ceea ce facilitează în unele cazuri percepția unității semantice și sintactice exprimate prin funcția respectivă. Este de remarcat că o abordare relativ asemănătoare se regăsește în manualul, consacrat deja pentru

generații de elevi și studenți latiniști, al lui I.I. Bujor și Fr. Chiriac, *Gramatica limbii latine* (București, Editura Științifică, 1971), care tratează sintaxa cazurilor pornind de la funcțiile sintactice de subiect, predicat, atribut și complement, fără a extinde acest tip de analiză și la nivelul frazei.

Ingrid ENACHE
Școala Doctorală „Limbi și Identități Culturale”

Sfântul Ioan Gură de Aur, *Comentariu la* Epistola întâi către Tesaloniceni, traducere din limba greacă veche și note de Isabela Grigoraș, studiu introductiv de Pr. prof. univ. dr. Constantin Pătuleanu, București, Editura Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă (colecția *Credința Ortodoxă*), 2022, 252 pp. [ISBN: 978-973-616-659-4]

Editura Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă a Patriarhiei Române a publicat în 2022 o ediție a *Comentariului la* 1 Tesaloniceni al Sfântului Ioan Gură de Aur, tradus și adnotat de Isabela Grigoraș și precedat de un studiu introductiv consistent (pp. 9–45) realizat de Pr. prof. univ. dr. Constantin Pătuleanu. Din „Cuvântul-înainte” semnat de editură aflăm că volumul se înscrie, prin prisma conținutului dogmatic-eshatologic și a caracterului omiletic-consolator, într-o serie de proiecte editoriale dedicate comemorării celor răposați, în concordanță cu proclamarea de către Patriarhia Română a anului 2021 ca *an comemorativ al celor adormiți în Domnul și de valorificare liturgică și culturală a cimitirelor*.

Din nota traducătoarei (pp. 46–48) aflăm că prezentul text nu mai fusese tradus integral în limba română de mai bine de un secol: „Deși traducerea[1] este făcută într-o frumoasă limbă română veche, se impunea o nouă traducere a textului hrisostomian: pe de o parte, din cauza standardelor dictate de evoluția firească a limbii și de așteptările cititorului modern, pe de altă parte, din rațiuni filologice, tălmăcirea Arhim. Athanasiu fiind mai curând o traducere liberă, în care adăugirile traducătorului sporesc claritatea textului, dar îl îmbogățesc uneori cu sensuri și idei care nu se regăsesc în original” (p. 46). De altfel, la o comparație rapidă a celor două traduceri, se poate observa că traducătorul anterior și-a asumat libertatea nu doar de a adăuga fragmente de text inexistente în limba greacă (compară, de pildă, *Comentariile sau explicarea...*, p. 169, rr. 7–8, cu Sfântul Ioan Gură de Aur, *Comentariu la Epistola...*, p. 68, rr. 1–2), ci și de a omite ici-colo diferite membre ale periodului hrisostomian, în contextul în care ediția greacă luată ca bază de ambii traducători este aceeași[2]. Dăm doar un exemplu chiar din debutul comentariului (*Omilia* 1, cap. 1; cu litere cursive, fragmentul omis de ediția 1905):

> Ediția Field, pp. 313–314: *Ἐμοὶ δοκεῖ ὅτι ἔμελλεν αὐτὸν πέμπειν εὐθέως, καὶ περιττὸν ἦν ἐπιστέλλειν* τὸν τὰ γράμματα ὅσον οὔπω καταληψόμενον· *φησὶ γὰρ, Τοῦτον μὲν ἐλπίζω*.
>
> Ediția 1905, p. 160: „Eu cred că urmă a’l trimite la dânșii fără întârziere, și deci erà de prisos de a scrie despre dânsul, căci zice: «Pre acesta dară nădăjduiesc...»”.
>
> Ediția 2022, p. 52: „Eu cred că urma să-l trimită îndată [la ei] și era de prisos să scrie despre *cel care, foarte curând, avea să ajungă din urmă scrisoarea*. Căci zice: «Pe acesta nădăjduiesc...»”.

Dacă prezența mai multor erori de traducere în ediția 1905 (de pildă, la p. 167, rândul antepenultim, s-a tradus: „De ar stà înaintea feței mele și Moisi și Samuil”, pentru ceea ce în greacă citim: „Ἐὰν στῇ Νῶε, καὶ Ἰὼβ, καὶ Δανιήλ”, Field, p. 323, rr. 7–8) și absența cvasi-totală a notelor explicative puneau uneori cititorul

[1] Din volumul *Comentariile sau explicarea* Epistolei către Coloseni, I *și* II Thesaloniceni *a celui întru sfinți Părintelui nostru Ioan Chrisostom, Arhiepiscopul Constantinopolei*, traducere de Arhim. Theodosie Athanasiu (Ploieșteanul), Egumenul Mânăstirei Precista Mare din Roman, Atelierul de Arte grafice I.V. Socec, București, 1905, pp. 158–285.

[2] Ediția critică a lui Frederick Field, Sancti patris nostri Joannis Chrysostomi Archiepiscopi Constantinopolitani *Interpretatio omnium epistolarum Paulinarum per homilias facta*, Tomus V, continens homilias in *Epistolas ad Philippenses, Colossenses et Thessalonicenses*, J. Wright, Oxford, 1855.

într-o reală dificultate, ediția 2022 oferă cititorului o traducere mai atentă, mai clară, bogată în explicații infrapaginale de natură istorică, teologică, filologică (de exemplu, sunt comentate în note unele diferențe de lecțiuni între edițiile Field și Migne, în special cele cu relevanță teologică, vezi p. 54, nn. 14–15), menite să-l orienteze mai bine pe cititor în universul gândirii hrisostomiene.

În paginile acestui volum, se poate observa cum gândirea Sfântului Ioan Gură de Aur, puternic înrădăcinată în teologia paulină[3], este jalonată de diferite teme fundamentale ale doctrinei creștine, cum ar fi: Biserica, trupul mistic al lui Hristos (*Omilia* 1), rugăciunea ca manifestare a iubirii (*Omilia* 4), sfințenia, condiția vederii lui Dumnezeu (*Omilia* 5), existența sufletului după moarte, destinul final al lumii, învierea trupurilor (*Omiliile* 6–7), A Doua Venire a Mântuitorului și deplina manifestare a Împărăției cerești, judecata obștească etc. (*Omiliile* 8–9). Aceste teme sunt amplu prezentate și riguros analizate în studiul introductiv semnat de Pr. prof. Constantin Pătuleanu, care oferă totodată o datare și o localizare a prezentului comentariu: „cele *11 omilii la* 1 Tesaloniceni au fost rostite în anul 400 în fața credincioșilor din Constantinopol" (p. 15). Există într-adevăr mărturii interne (vezi p. 15, n. 19) că, la data rostirii acestor omilii, autorul era deja arhiepiscop de Constantinopol.

Comentariul de față face parte dintr-un vast proiect al Hrisostomului de explicare a cărților *Noului Testament,* început încă din perioada diaconiei și preoției sale în Antiohia (380/381, respectiv 385/386[4]). În *Omiliile la* 1 Tesaloniceni, ca de altfel în toate omiliile sale exegetice, Sfântul Ioan comentează textul verset cu verset, aplicându-i metoda exegetică literală sau istorică, specifică Școlii catehetice antiohiene. Autorul își conduce interpretarea textuală cu minuțiozitate, recurgând deseori la procedee retorice de mare impact, specifice Sofisticii a doua (debut *ex abrupto*, întrebări/exclamații retorice, preterițiune, suspans, interpelarea publicului etc.); în bine cunoscutul stil hrisostomian, comentarea textului biblic este împletită în mod consecvent cu excursuri morale foarte mișcătoare, înfierătoare de patimi și mobilizatoare spre virtute.

Structura internă a fiecărei omilii relevă următoarea arhitectură textuală: (1) *exordiul,* compus dintr-un citat paulin propus spre comentare și câteva considerații preliminare despre el; (2) *partea exegetică* (în care autorul abordează rând pe rând câte unul sau două versete ale epistolei, pe care le analizează, le explică, le contextualizează, le parafrazează); (3) *partea morală* (în care Sfântul Ioan dă diferite învățături despre comportamentul ideal al creștinului), și (4) *finalul,* care încheie armonios partea morală, într-o formă stereotipică *doxologic-trinitară*.

În acest comentariu, poate mai mult decât în alte opere hrisostomiene, se remarcă o predilecție a autorului pentru tratarea temei iubirii. Iubirea creștină este ilustrată în primul rând prin exemplul iubirii Sfântului Apostol Pavel față de creștinii din Filipi, Corint și Tesalonic (*Omilia* 3, cap. 2, pp. 96–97). Puternicul atașament al Apostolului față de aceste comunități creștine este evidențiat de Hrisostom în mod hiperbolic: „Fiind îndrăgostit, era ca un nesocotit și un nechibzuit și era nerăbdător în dragostea lui" (*Omilia* 3, cap. 2, p. 97). Exegetul insistă asupra faptului că dragostea creștină autentică se întreține nu doar într-un mod abstract („în gândul nostru"), ci și concret („față către față"): „Ia seama ce iubire mare! Deși îi purta peste tot în inima sa, căuta să-i vadă și față către față. Nu-mi vorbi mie de filozofia cea deșartă! Acesta este cu adevărat un semn de iubire înflăcărată, anume și a-l vedea, și a-l auzi, și a-i vorbi [celui drag]; în plus, acest lucru ar putea aduce multe foloase" (*Omilia* 3, cap. 2, p. 96). În opoziție cu anumite concepții filozofice din epoca respectivă care promovau o formă de iubire mai distantă, Sfântul Ioan Gură de Aur accentuează latura activă, filantropică a iubirii creștine, manifestată prin comunicare directă și prin acțiuni concrete orientate atât în folosul celui iubit, cât și spre beneficiul spiritual al iubitorului.

Tema iubirii este reluată în *Omilia* 4, unde Hrisostom îi închină un amplu elogiu, luând din nou ca punct de plecare iubirea Sfântului Apostol Pavel pentru tesaloniceni: „Vezi nebunia cea de nestăpânit a iubirii care se arată prin aceste cuvinte? [...] El dorește să fie iubit de către ei cumva cu asupra de măsură. «Precum și noi față de voi», zice. «Căci iubirea noastră prisosește deja și ne rugăm să prisosească și a voastră». Vezi până unde vrea să se răspândească iubirea? Nu numai de la unul către altul, ci pretutindeni. Cu adevărat, faptul de a-i îmbrățișa pe toți este propriu iubirii dumnezeiești. Iar dacă pe unul îl iubești, iar pe altul nu, e dragoste omenească. Dar iubirea noastră nu este așa" (*Omilia*

[3] Hrisostom își declară deseori admirația sa totală față de Sfântul Apostol Pavel, ca de pildă în acest pasaj celebru: „Îi iubesc pe toți sfinții, dar cel mai mult îl iubesc pe fericitul Pavel" (*In illud: Utinam sustineretis modicum,* 1, în *PG* 51, 301).

[4] Stylianos PAPADOPOULOS, *Viața, activitatea și opera Sfântului Ioan Hrisostom*, trad. Octavian Gordon, București, Editura Bizantină, 2014, pp. 32–33.

4, cap. 3, p. 123). Autorul surprinde natura divină a iubirii creștine în enunțuri construite sub formă de sentințe: „Iubirea ne face neprihăniți" (*Omilia* 4, cap. 4, p. 125; „Nu există niciun păcat pe care, întocmai ca focul, să nu îl mistuie puterea iubirii" (*Omilia* 4, cap. 4, p. 126).

Sfântul Ioan se opune celor care echivalează iubirea cu desfrânarea, demonstrând că iubirea autentică anulează orice pornire pătimașă din om. Pentru Hrisostom, desfrânarea este doar o altă formă de manifestare a urii față de aproapele: „Căci, dacă ar iubi cineva o femeie desfrânată, ar încerca să o scoată din brațele altor bărbați și nu ar adăuga el însuși la păcatul [ei]. Pentru că este propriu celui care o urăște foarte mult pe desfrânată să desfrâneze cu ea, iar celui care o iubește cu adevărat, să o abată de la acea faptă spurcată" (*Omilia* 4, cap. 4, p. 126).

În strânsă legătură cu tema iubirii stă cea a prieteniei, elogiate la rându-i în tonuri pline de pasiune: „Când [cineva] își vede prietenul, se luminează și se binedispune, este legat de el cu o legătură sufletească care îi aduce o nespusă plăcere. Și numai să își amintească de prieten, că se și înalță cu gândul și zboară" (*Omilia* 2, cap. 3, p. 83); „Cel care iubește nu vrea să poruncească, nici să conducă, ci mai degrabă este mulțumit când este condus și când i se poruncește. Voiește mai degrabă să aducă mulțumire decât să primească mulțumire; căci iubește și se află într-o asemenea stare, încât nu se satură de dorință. Nu simte desfătare când i se face un bine ca atunci când face un bine" (*Omilia* 2, cap. 4, p. 85); „Astfel trebuie să iubească cel care iubește, încât, dacă i s-ar cere chiar și sufletul și ar fi cu putință [să-l dea], să nu refuze. [Mai bine] nu zic «i s-ar cere», ci să alerge el însuși spre o asemenea dăruire. Căci nimic, nimic nu poate fi mai dulce decât o astfel de iubire" (*Omilia* 2, cap. 3, p. 82).

Fără îndoială că, însuflețit de aceste înălțătoare imnuri ale iubirii creștine, cititorul va arăta înțelegere și îngăduință față de cele câteva mici scăderi (în special, de tehnoredactare: de pildă, la p. 46, titlul nu concordă cu cel din cuprins, sau la p. 164, n. 433: *Septuagina*) și își va da silința să adune cât mai multe foloase dintr-o lectură cu totul fermecătoare.

Mihai GRIGORAȘ
Comisia Patristică a Patriarhiei Române

Traducerea latină a* Cronicii *lui Miron Costin, ediție și anexe de Marian CIUCĂ, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană (*Litere, Teatru și Film*), 2021, 801 pp. [ISBN: 978-606-37-1050-6]

În anii de după 1989, cercetarea literaturii române vechi s-a îndreptat cu precădere spre acele zone ale culturii medievale lăsate în umbră, în anii comunismului, de idiosincraziile și cenzura autorităților de atunci. Am în vedere, aici, tot ceea ce ține de sfera literaturii și a gândirii religioase: textele apocrife, cărțile populare cu tematică religioasă, literatura mistică, hagiografică și monahală, care cunosc o adevărată „renaștere" în ultimele trei decenii. În acest context, interesul pentru istoriografie, promovat intens în perioada anterioară și asociat adesea cu naționalismul sau cu protocronismul, a scăzut considerabil, marii cronicari putând fi consultați astăzi tot în ediții – mai mult sau mai puțin critice – elaborate, în majoritatea lor, înainte de 1989.

Ediția traducerii latine a cronicii lui Miron Costin, publicată de profesorul Marian Ciucă la Presa Universitară Clujeană vine, de aceea, în întâmpinarea unei necesități compensatorii: pe de o parte, aceea de a reevalua, de pe poziții libere de constrângeri ideologice, istoriografia medievală românească și, pe de altă parte, de a schița proiectul reeditării, pe baza unui aparat critic adus la zi, a textelor marilor cronicari. Volumul nu conține doar ediția propriu-zisă a textului latinesc al cronicii în cauză, însoțită de *Notă asupra ediției*, de *Studiul lingvistic* și de *Indicele de forme*, ci și un valoros *Studiu istoric*, în care sunt detaliate și, în mare măsură, limpezite circumstanțele în care s-a realizat traducerea. Lucrarea are la bază teza de doctorat a autorului, susținută la mijlocul anilor '90 ai secolului trecut. Așa cum mărturisește Marian Ciucă în *Cuvânt-înainte*, aceasta din urmă a fost însă îmbogățită în vederea publicării, în partea de analiză istorică, cu date noi despre persoana traducătorului, despre politica și cultura din Țările Române în epoca fanariotă, iar, în secțiunea de observații lingvistice, cu detalii suplimentare despre stilul traducerii și, în special, despre clauzulele metrice.

Ediția propriu-zisă a textului latinesc este una „diplomatică corectată", care, cu alte cuvinte, se întemeiază pe o singură versiune (în cazul de față unica existentă) și în al cărei aparat critic sunt consemnate erorile, revenirile și autocorectările traducătorului. Traducerea în limba latină a

letopisețului Țării Moldovei al lui Miron Costin a mai fost o dată publicată de E. Barwiński, în 1912, la București, Ed. Socec, sub titlul *Chronicon Terrae Moldavicae ab Aarone principe.* Marian Ciucă urmează însă, în ediția sa, traducerea cronicii conservată în ms. 1393 din Muzeul Principilor Czartoryski de la Cracovia. În aparatul său critic sunt înregistrate, astfel, și diferențele față de lecțiunile ediției *princeps*. Editorul român, care urmează modelul oferit de edițiile autorilor clasici, adâncește diviziunea cronicii lui Miron Costin, împărțită tradițional în capitole și paragrafe (*zaceale*), prin adăugarea unei diviziuni suplimentare, cea în versete[1]. Acest fapt vine în avantajul cercetării filologice aprofundate a textului costinian, înlesnind, de pildă, colaționarea cu alte versiuni.

Studiul istoric aduce clarificări importante în legătură cu contextul cultural-istoric și politic al realizării traducerii, precum și cu persoana traducătorului. Marian Ciucă a beneficiat de stagii de cercetare atât la Roma, cât și la Cracovia, unde a putut studia arhivele ordinului iezuit privitoare la misiunile moldovene ale acestuia. Principalul document pe care se bazează demonstrația autorului ediției este *Historia Missionis Moldavicae Societatis Jesu* din ms. 1923 (?)[2] aflat în Arhiva de la Cracovia a Societății lui Isus. Analiza acestui manuscris relevă, mai întâi, bunele relații existente între Constantin Mavrocordat (în două dintre domniile sale moldovene, 1733–1735 și 1741–1743) și misionarii iezuiți, care, în schimbul obținerii de garanții pentru acceptarea Misiunii în Moldova, oferă informații de interes pentru Imperiul Otoman referitoare la evenimentele politice din Polonia. Tot la ajutorul lor recurge principele fanariot atunci când pune la cale alcătuirea unei istorii în limba latină a Principatelor. Lectura atentă a cronicii misiuni moldovene a Societății pune în evidență, mai apoi, contribuția la acest proiect istoric a părintelui Ioan Ręgarski, misionar în Moldova vreme de 12 ani, la început în calitate de coajutor și devenit, ulterior, Superiorul Misiunii ieșene. Acesta pare a fi, cu mare probabilitate, autorul traducerii latinești a letopisețului lui Miron Costin. Originea sa poloneză (pusă în legătură, de exemplu, cu particularitățile de grafie poloneză din textul traducerii), precum și buna cunoaștere a limbii române (el fiind singurul misionar din Moldova dispunând de o asemenea abilitate) reprezintă argumente decisive în susținerea acestei ipoteze. Traducerea în limba latină a cronicii lui Miron Costin efectuată de Ioan Ręgarski ar fi avut rolul unui material „brut", preliminar, care ar fi urmat să fie înglobat în structura finală a istoriei Țărilor Române de la cucerirea romană până în epoca lui Constantin Mavrocordat. În alte capitole ale *Studiului istoric*, Marian Ciucă se oprește, poate uneori exagerat de mult, asupra altor personaje din epocă implicate, într-un fel sau altul, în proiectul istoriei unificate al Mavrocordaților: Johann Filstich, Nicolae Ruset, Markos Antonios Katsaitis sau istoricul iezuit Carol Peterffy, cel care ar fi trebuit să fie autorul compilației finale. Sprijinindu-se pe mărturiile unora dintre acești cărturari, Marian Ciucă conchide că *Istoria Principatelor* în limba latină va fi fost un proiect inițiat de tatăl lui Constantin Mavrocordat, și anume principele erudit Nicolae Mavrocordat, primul domn fanariot atât în Moldova, cât și în Țara Românească. Prin urmare, *Studiul istoric* este extins și prin includerea unor capitole precum *Momentul Nicolae Mavrocordat* sau *Ascensiunea Mavrocordaților*. Aici, autorul ediției încearcă, în cele din urmă, să deslușească intențiile care vor fi stat în spatele acestui ambițios proiect istoric: dorința principelui alogen de a se „înrădăcina" în istoria românească (prin afirmarea continuității, pe linie feminină, cu dinastia Mușatinilor), pretenția de stăpânire a ambelor Principate (de aici și insistența, în diferitele surse citate, pe termenul arhaizant „Dacia"), recunoașterea europeană a dinastiei Mavrocordaților (așa s-ar explica utilizarea latinei ca idiom al comunității academice occidentale).

În acest context argumentativ orientat spre demonstrarea eforturilor Mavrocordaților, atât de consolidare durabilă a domniei, cât și de întemeiere a unei dinastii, este cu totul surprinzătoare una dintre concluziile *Studiului istoric* referitoare la diferența dintre grecii stabiliți înainte de 1700 în Principate și fanarioți. Aceasta nu face altceva decât să reia o judecată convențională, lipsită de nuanțe, specifică istoriei din manualele de școală: „pe de o parte localnicul care și-a luat asupră-și cadrele vieții de aici, așa încât doar numele îl arată ca răsad așezat în alt pământ decât cel de baștină, iar, pe de alta, cei care vin și, după o vreme, pleacă, cu oamenii și cu agoniseala lor, și care, în ultimă instanță, nu fac altceva decât să îl slujească cu credință pe stăpânul de la Stambul" (p. 169). De neînțeles este și utilizarea consecventă a termenului de „clan" (având conotații accentuat peiorative în limba română) pentru a desemna familia Mavrocordaților (sau pe cea a Cantacuzinilor).

[1] Menționând această „inovație" în *Cuvânt-înainte*, Marian Ciucă afirmă, din greșeală, că, în mod tradițional, cronica lui Miron Costin „era împărțită până acum numai în capitole" (p. 18).

[2] Este numărul manuscrisului menționat la p. 91 a ediției. În schimb, la p. 71, numărul de inventar al aceluiași manuscris este 921!

În primele două capitole ale *Studiului lingvistic, Morfologia* și *Sintaxa*, Marian Ciucă face un inventar de forme și structuri care, în limba utilizată de traducător, respectă normele latinei clasice sau care, dimpotrivă, se îndepărtează de acestea urmând uzul latinei medievale sau al celei ecleziastice. Aceasta din urmă apare însă ca fiind permeabilă la influența limbilor romanice (în special, a celei italiene). Așa, de pildă, în morfologia verbului, construcțiile analitice din tema de *perfectum* (de exemplu: *provincia facta est devastata et in multis locis deserta, priore felicitate spoliata*, p. 185) sau obținerea sensului reflexiv prin pronominalizare (cu pronume în dativ sau în acuzativ) pot fi considerate ca influențe romanice. Pe de altă parte, interesant este subcapitolul consacrat numelor proprii, în care se constată alternanța, în textul traducerii, a numelor latinizate cu cele preluate din originalul românesc al cronicii. Demnă de atenție este și încercarea de identificare a elementelor comune cu latina din textele altor misionari catolici ai epocii fanariote.

În ceea ce privește *Stilul*, dincolo de analiza judicioasă a clauzulelor metrice sau al lui *color historicus* („prin uzul arhaismelor și preluările de imagini, formule și sintagme din literatura antică", p. 219), ceea ce trezește, în mod deosebit, interesul sunt subcapitolele *Adaptarea la receptor* și *Gradul de cunoaștere a limbii române,* care fac legătura cu prima parte a *Studiului istoric.* Sunt urmărite, în *Adaptarea la receptor*, modalitățile prin care traducătorul se raportează la realitățile occidentale sau la cele poloneze ca la unele ce-i sunt familiare atât lui, cât și virtualului cititor (de exemplu, prin eliminarea gloselor existente în originalul românesc sau prin traducerile foarte precise și unitare ale realităților instituționale ori militare poloneze), în vreme ce pentru realitățile moldo-orientale simte, dimpotrivă, nevoia adăugării unor glose explicative (inexistente în original). În cel de-al doilea subcapitol menționat, sunt identificate toate situațiile care, pe de o parte, atestă un grad mediu de cunoaștere a limbii române (de exemplu, confuziile de forme paronimice sau, în cazul unor cuvinte polisemantice, alegerea sensului nepotrivit contextului) și care, pe de altă parte, dovedesc că traducerea este una la prima mână, efectuată oarecum în grabă, mai ales spre sfârșitul ei. Toate aceste observații se constituie în argumente suplimentare aduse în chestiunea identificării persoanei traducătorului (discutată în *Studiul istoric*), dar și în cea a finalității elaborării textului: traducătorul se dovedește a fi un străin de origine poloneză, cunoscător mediu al limbii române și care are în vedere un public cititor occidental.

Câteva aspecte, în cele două studii din prima parte a lucrării, care țin de forma redactării umbresc cumva meritele incontestabile ale ediției. Este vorba, de exemplu, de o serie de inconsecvențe în modul de scriere a unor cuvinte, substantive comune sau proprii: „Curtea de la București" (p. 122)/ „curtea de la Iași" (p. 88); Nicolae Roset (p. 122)/ Ruset (p. 120)/ Rosetti (p. 120); „istoria românilor (p. 113)/ „istoria Românilor (p. 106); „Țările Române" (p. 157)/ „țările române" (p. 31) sau în utilizarea ghilimelelor (de exemplu, pe aceeași pagină, 230, ‚leșește' și „leșește"). În ceea ce privește majusculele, poate fi observată o tendință de utilizare non-conformă cu normele ortografice ale limbii române: „Fanarioți" (p. 148); „Dragoman" (p. 164), „Greci" (p. 145), „Români" (p. 72) etc. Într-un loc (p. 115), menționarea unor manuscrise (ms. 58 și ms. 1299) nu este însoțită și de indicația provenienței acestora (de exemplu, BAR). Unele formulări conțin referințe neclare: „Iată cum este descris primul Mare Dragoman grec în «*How the West was won*»[3]" (p. 156); „[...] trimitere pe care Iorga o face la *alegoria din Cantemir*" (p. 158); „[...] sintagma în discuție poate însemna că NM va fi oferit sugestii pentru o mai bună administrație, astfel încît *raiaua*[4] să se refacă și resursele ei să fie întrebuințate mai eficient" (p. 165). În sfârșit, în *Studiul istoric* se manifestă frecvent tendința de reluare redundantă a anumitor concluzii, între altele și sub forma explicitării minuțioase și didactice a ideilor din diferite citate, altfel, ușor de urmărit și de înțeles.

Dincolo de aceste câteva scăpări, care țin, poate, de o anumită grabă în pregătirea pentru tipar a ediției (asta, după ce, în mod paradoxal, autorul a dovedit o răbdare benedictină în cercetarea și filtrarea unui material istoric și lingvistic uriaș!), ediția traducerii latine a cronicii lui Miron Costin aduce beneficii importante atât pentru aprofundarea raporturilor dintre versiunile letopisețului, cât și pentru cunoașterea mai bună a contextului istoric și cultural al elaborării vastului proiect istoric al Mavrocordaților sau pentru studiul latinei ecleziastice din prima jumătate a secolului al XVIII-lea.

Gabriel MIHĂILESCU
Facultatea de Litere, Universitatea din București

[3] Am marcat cu italice referințele pentru care nu există o explicație nici în text, nici în notele de subsol.

[4] Nici Moldova, nici Țara Românească nu au avut vreodată statut oficial de raia otomană.

Liviu CÎMPEANU, *Cruciadă împotriva lui Ștefan cel Mare. Codrii Cosminului 1497*, București, Editura Humanitas, 2022, 336 pp. [ISBN: 978-973-50-7719-8]

La solicitarea prestigioasei edituri Humanitas, istoricul sibian Liviu Cîmpeanu a redactat o lucrare „de popularizare", dedicată „publicului larg nespecialist… [și] pasionat de istorie" (pp. 8, 13), despre expediția din 1497 condusă de Ioan Albert al Poloniei împotriva Moldovei lui Ștefan cel Mare. În egală măsură, cititorii sunt încredințați că „volumul de față este o lucrare științifică", fiind scris cu „rigurozitate științifică" într-o „formă accesibilă și antrenantă" (pp. 9–11). Prin urmare, după cum afirmă și autorul (p. 9), suntem în fața unui exemplu românesc de *populärwissenschaftliche Literatur*. Volumul cuprinde un Cuvânt-înainte care lămurește contextul apariției cărții (pp. 7–13), o introducere asupra evoluțiilor politico-militare din centrul și sud-estul Europei în a doua jumătate a veacului al XV-lea (pp. 15–101), un capitol dedicat împrejurărilor care au condus la campania din 1497 (pp. 102–144), un capitol despre oștile combatante (pp. 145–201), un altul dedicat desfășurării propriu-zise a faptelor militare din 1497 (pp. 202–254) și un epilog asupra urmărilor expediției (pp. 255–271). După câteva reproduceri în facsimile din jurnalul de campanie al cavalerilor teutoni (pp. 272–280), lucrarea se încheie cu bibliografia întrebuințată (pp. 281–328) și cu un glosar de termeni istorici (pp. 329–335). Așteptăm cu interes și tipărirea ediției critice a jurnalului de campanie din 1497, scris de către Liborius Nacker, secretarul Ordinului Teuton, pe care același autor a pregătit-o și a încredințat-o spre tipar editurii Humanitas[1].

În ceea ce ne privește, mărunte observații pe care le așternem în paginile următoare au menirea să contribuie – fie și într-o măsură foarte modestă – la o posibilă pregătire a unei noi ediții a cărții recenzate, ce s-a bucurat încă de la început, judecând după rapoartele editurii, de un mare succes în rândul cititorilor români pasionați de istorie.

Începem cu Johann von Tiefen, personaj important în economia cărții, despre care ni se spune confuz fie că era „cel de-al 31-lea mare maestru al Ordinului Teuton" (p. 32), fie că era „cel de-al 32-lea mare maestru al Ordinului Teuton" (p. 37). Pe lângă această inconsecvență internă, care rămâne greu de explicat, s-ar mai cuveni pomenit că, în fapt, Johann von Tiefen a fost *cel de-al 35-lea mare maestru al teutonilor*[2]… Nici 31, nici 32, ci 35! La p. 37, scrie greșit că Martin Truchseß ar fi fost „ce[l] de-al 31-lea mare maestru al Ordinului Teuton". În realitate, Truchseß fusese *cel de-al 34-lea mare maestru*[3]. Pe pagina următoare citim că „poarta Sfântului Romanos" de la Constantinopol era „numită de turci *Topkapî*" (p. 38). Totuși, se știe deja că „Topkapı" *is the last gate south of the Lycus creek (…). The entrance was mistakenly identified as the Gate of St Romanos, until the discovery of the above-mentioned inscription in 2003. There is a high probability that the Topkapı was the Byzantine Gate of Pempton*[4]. Începând cu p. 39 și continuând într-o bună parte din carte, sultanul Mehmed al II-lea apare atât sub numele „Mehmet" (pp. 39–42, 47, 49, 52, 58, 88), cât și sub cel de „Mahomed II" (pp. 39–43, 45–49, 51–53, 57–59,

[1] Liviu CÎMPEANU, *Jurnalul de campanie al cavalerilor teutoni, 1497. Moldova, Polonia și Ordinul Teuton la sfârșitul domniei lui Ștefan cel Mare*, București, Humanitas, 2023 (sub tipar). Vezi și *Călători străini despre Țările Române*, Supliment II, ed. Ștefan Andreescu *et alii*, București, Editura Academiei Române, 2016, pp. 437–448; Max TÖPPEN, „Liborius Nakers Tagebuch über den Kriegszug des Hochmeisters Johann v. Tiefen gegen die Türken im J. 1497", *in Scriptores Rerum Prussicarum*, vol. V, Frankfurt am Main, Minerva, 1965, pp. 289–314.

[2] Faptul se știa de multă vreme, *cf.* Konrad Joseph VON BACHEM, *Versuch einer Chronologie der Hochmeister des teutschen Ordens vom Jahr 1190 bis 1802, mit synchronistischer Uebersicht der Ordensmeister in Teutschland, Herren-Meister in Liefland, und Landmeister in Preussen*, Münster, bei Peter Waldeck, 1802, p. 48. Mai recent, v. Lothar DRALLE, „Johann von Tiefen 1489–1497", *in Die Hochmeister des Deutschen Ordens 1190–2012*, ed. Udo Arnold, Weimar, VDG Verlag, 2014, pp. 154–158.

[3] Bernhart JÄHNIG, „Martin Truchseß von Wetzhausen 1477–1489", *ibidem*, pp. 151–153.

[4] Neslihan ASUTAY-EFFENBERGER, Shlomit WEKSLER-BDOLAH, „Delineating the Sacred and the Profane. The Late-Antique Walls of Jerusalem and Constantinople", *in City of Caesar, City of God. Constantinople and Jerusalem in Late Antiquity*, eds Konstantin M. Klein, Johannes Wienand, Berlin-Boston, Walter de Gruyter, 2022, p. 86. Despre poarta Pempton, vezi Neslihan ASUTAY-EFFENBERGER, *Die Landmauer von Konstantinopel-İstanbul. Historischtopographische und baugeschichtliche Untersuchungen*, Berlin/Boston, Walter de Gruyter, 2007, pp. 94–96.

74, 77, 82–84, 86–87, 90–91, 94, 106, 204, 217). Cititorii s-ar putea întreba pe drept cuvânt dacă este vorba despre același personaj, mai ales că această alternanță este dificil de justificat.

La p. 40, autorul scrie „state succesorale" în loc de *state succesoare*, variantă mai des întrebuințată. După același autor, sultanul Mehmed al II-lea a murit de „apoplexie (comoție cerebrală)" (p. 43), însă faptul nu este cert, după cum se pretinde, de vreme ce alți cercetători iau în calcul fie un atac cardiovascular pe fond diabetic, fie o insuficiență renală, fie un atac de gută agravat de obezitate, fie o supradoză neintenționată de narcotice, fie, în fine, o crimă prin otrăvire[5]. Ideea că războiul antiotoman al lui Mihai Viteazul ar fi avut drept consecință legarea de glie a țăranilor din Țara Românească (p. 50) a fost contestată de către Petre P. Panaitescu[6]. Autorul pare ferm convins că principiul politic „prietenul prietenilor și dușmanul dușmanilor" era specific lumii otomane (pp. 63, 91, 117, 134, 267). Nimic mai greșit. Spre a ne convinge rapid de răspândirea largă a acestui principiu, este suficient să citim în paralel o scrisoare adresată lui Niqmaddu al II-lea, rege al Ugaritului, care a domnit în veacul al XIV-lea înaintea erei noastre[7] alături de o altă scrisoare din anul 1363 al erei creștine, emisă de cancelaria regelui Pedro al IV-lea de Aragon[8]. Din raportul pe care Ștefan cel Mare îl trimite regelui Cazimir al IV-lea al Poloniei în urma bătăliei de la Baia, autorul a înțeles eronat că Ștefan „i-a raportat" regelui polon că „regele Ungariei a murit în luptă" (p. 72). În epistolă, marele Ștefan voievod rămâne însă deosebit de prudent, afirmând că *venerunt ad nos multi homines referentes quia idem rex statim mortuus est; veraciter tamen scire non possumus, an vivit aut decessit*[9].

În legătură cu bătălia de la Vaslui, este amintită „vremea ostilă de iarnă" (p. 84). Însă toate indiciile pe care le avem până în prezent indică o lună neobișnuită de ianuarie, cu temperaturi relativ ridicate pentru acel moment al anului: otomanii ajunseseră uzi leoarcă în Moldova[10], ziua luptei a fost cețoasă[11], bătălia s-a desfășurat într-o vale noroioasă (*lutuosa valle*)[12], iar retragerea otomanilor s-a petrecut „pe un noroi greu"[13], mulți călăreți otomani sfârșind împotmoliți în pământul noroios[14]. La p. 85, scrie: „cucerirea Caffei de către flota otomană a lui Gedik Ahmed Paşa, în iunie 1475, a pus capăt existenței despotatului de Theodoro-Mangop și vieții lui Alexandru Paleologul", însă cucerirea otomană a Mangopului are loc câteva luni mai târziu, în decembrie 1475[15]. Citim în repetate rânduri despre „Mesih Paşa, beilerbeiul de Akkerman" (pp. 140, 197–198, 211, 221). Dar istoricii știu îndeobște că, după cucerirea otomană din 1484, Cetatea Albă și Chilia au fost inițial incluse în sangeacul de Silistra, care s-a organizat treptat[16], și că, abia după expediția din 1538, se organizează sangeacul de

[5] Selçuk DAĞDELEN, Tomris ERBAŞ, „Disease of the Sultans: metabolic syndrome in Ottoman dynasty", *The Anatolian Journal of Cardiology*, vol. X, 2010, pp. 270–272.

[6] Petre P. PANAITESCU, „Dreptul de strămutare al țăranilor în Țările Române până la mijlocul secolului al XVII-lea", *Studii și Materiale de Istorie Medie*, vol. I, 1956, pp. 99–102. Analiza merită însă reluată.

[7] Jean NOUGAYROL, „Les archives internationales d'Ugarit (Ras-Shamra, 17e campagne)", *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, 98e année, no 1, 1954, p. 34: *toi, maintenant, Niqmadu, sois l'ennemi de mon ennemi, et l'ami de mon ami*.

[8] L.J. Andrew VILLALON, Donald J. KAGAY, *To Win and Lose a Medieval Battle. Nájera (April 3, 1367), A Pyrrhic Victory for the Black Prince*, Leiden, Brill, 2017, p. 330: *And just as we are held to help you conquer the said realm, in the same manner you will be held to aid us against all men and confront them with [the lands] you have conquered and to be a friend to our friends and enemy to our enemies*.

[9] Petre P. PANAITESCU, „Contribuții la istoria lui Ștefan cel Mare", *Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice*, s. III, t. XV, 1934, p. 64.

[10] Cronica lui Ïbn Kemal, *in Cronici turcești privind Țările Române: extrase*, vol. I (sec. XV–mijlocul sec. XVII), ed. Mihail Guboglu, Mustafa Mehmed, București, Editura Academiei, 1966, p. 209.

[11] Ștefan S. GOROVEI, Maria Magdalena SZÉKELY, Princeps omni laude maior. *O Istorie a lui Ștefan cel Mare*, Sfânta Mănăstire Putna, 2005, p. 114.

[12] Andreas VERESS (ed.), *Acta et Epistolae relationum Transylvaniae Hungariaeque cum Moldavia et Valachia*, vol. I (1468–1540), Budapest, Stephaneum Nyomda R. T. Nyomasa, 1914, doc. 8, p. 8.

[13] Petre P. PANAITESCU (ed.), *Cronicile slavo-române din sec. XV–XVI publicate de Ion Bogdan*, București, Editura Academiei, 1959, p. 33.

[14] Cronica lui Ïbn Kemal, *in Cronici turcești*, I, p. 211.

[15] Ștefan S. GOROVEI, Maria Magdalena SZÉKELY, *op. cit.*, pp. 133 (n. 210), 140–142.

[16] Anca POPESCU, *Integrarea imperială otomană a teritoriilor din sud-estul Europei. Sangeacul Silistra (sec. XV–XVI)*, București, Editura Muzeului Național al Literaturii Române, 2013, pp. 46, 50, 64.

Akkerman[17]. *Sangeac*, nu *beylerbeylic*! Prin urmare, putem vorbi numai despre un *sancakbey* de Akkerman, iar nu despre un *beylerbey* de Akkerman… Autorul scrie cu emoție despre „sania" în care fusese transportat, după moda slavă, Ștefan voievod în toamna anului 1497 (pp. 227, 230, 232–233), în vreme ce regele Poloniei, lovit de friguri, primește totuși o „trăsură" (pp. 224, 226, 229). În dreptul saniei trebuia făcută observația simplă că acest mijloc de transport se folosea fie pe zăpadă, fie pe pământ umed. Altfel cititorul poate rămâne nelămurit. Ipoteza că Ștefan cel Mare, bătrân și bolnav de podagră, ar fi sărit de pe sanie direct în fruntea armatei sale, conducând personal atacul împotriva polonilor, numai pentru a se „prăbuși" înapoi în sanie după izbânda de la Codrii Cosminului, este neverosimilă (pp. 230, 234, v. și pp. 111, 261). Chiar dacă unele surse din epocă îi arată pe voievozi, pe sultani ori pe regi cum se avântă în luptă cu dârzenie, nu ar trebui să pierdem din vedere că adesea ne întâlnim cu un *topos* bazat pe convingerea oamenilor epocii cu privire la rolul activ pe care un monarh trebuie să-l aibă în război. Acești monarhi nu cheltuiau averi întregi pe oștile lor ca să lupte tot ei, supunându-se astfel unor riscuri foarte mari.

Citim *săbii* acolo unde ar fi trebuit să scrie *spade*. În Ungaria medievală, „prelații, baronii, nobilii și reprezentanții orașelor" și-ar fi „zăngănit" în Dietă „săbiile" (p. 20). Ștefan cel Mare și-a dobândit tronul „cu sabia în mână" (p. 64). La Vaslui, moldovenii au trecut pe otomani „sub ascuțișul sabiei noastre" (p. 85), cu toate că în versiunile italienești ale izvorului întrebuințat scrie *spada*[18]. În Moldova, „țăranii mobilizați aveau și sabie" (pp. 176–177), dar izvorul pomenit, anume cronica lui Jan Długosz, utilizează termenul *gladius*, adică spadă[19]. O situație similară întâlnim mai jos în text, la p. 241. „Sabia" ar fi fost o „armă tradițională a moldovenilor" (p. 187). Pe seama unui cronicar polon sunt puse cuvintele „nu fără plăcere își ascuți Ștefan sabia" (p. 208), dar textul original zice cu totul altceva: *non invitis eam legationem auribus Stephanus palatinus audivit*[20]. Constatăm cu amărăciune că autorul a pus temei pe vechi traduceri, adesea inexacte, în loc să bucure cititorii cu propriile tălmăciri.

Subcapitolul „analitic" despre oastea Moldovei prezintă unele vulnerabilități. În privința misterioaselor „steaguri ale ținuturilor" (pp. 183, 185–186), se trec cu vederea amănunte de context importante[21]. Singura categorie de țărani moldoveni pe care autorul o imaginează sunt „vecinii" (pp. 175–176), ceea ce este fundamental greșit[22]. Întrebuințarea termenului „hatman" pentru veacul al XV-lea (pp. 186, 218, 220, 331) este desigur nepotrivită[23]. Discutând despre grupul social al curtenilor din timpul lui Ștefan cel Mare, autorul inventează o expresie originală, anume „sate curtenești" (p. 174). În carte se socotește eronat că nemeșii și curtenii ar fi fost scutiți în Evul Mediu de obligațiile fiscale față de stat (pp. 174–175). Însă, tocmai faptul că atât nemeșii, cât și curtenii sunt înscriși în catastihul de cisle

[17] *Cf.* Andreas BIRKEN, *Die Provinzen des Osmanischen Reiches*, Wiesbaden, Dr. Ludwig Reichert Verlag, 1976, p. 52; darea de seamă a profesorului Ștefan S., GOROVEI, *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie «A. D. Xenopol»*, vol. XXIV, nr. 2, 1987, p. 714; Anca, POPESCU, *op. cit.*, pp. 55, 59, 63–65, 78.

[18] Ioan BOGDAN (ed.), *Documentele lui Ștefan cel Mare*, vol. II, București, Socec, 1913, p. 323.

[19] Ioannis DLUGOSSII, *Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae*, liber XII, ed. Christophorus Baczkowski et alii, Cracoviae, Polska Akademia Umiejętności, 2005, p. 203.

[20] Józef SZUJSKI (ed.), *Scriptores Rerum Polonicarum*, vol. II, *Chronicorum Bernardi Vapovii partem posteriorem 1480–1535*, Cracoviae, Typis Universitatis, 1874, p. 23.

[21] Actul din 2 ianuarie 1432 pare să se refere mai curând la problema jurisdicției și a drepturilor de judecată decât la prestarea serviciului militar (*Documenta Romaniae Historica*, A. Moldova, vol. I (1384–1448), ed. Constantin Cihodaru, Ioan Caproșu, Leon Șimanschi, București, Editura Academiei, 1975, doc. 106, pp. 156–157). Paragraful din letopisețul anonim care arată că „a împărțit Ștefan voievod oastei sale steaguri la Milcov" (*Cronicile slavo-române*, p. 17) sugerează următorul fapt: împărțirea steagurilor de către voievod abia în momentul apropierii de granița munteană exclude ipoteza că ostașii moldoveni ar fi fost mobilizați teritorial conform unui sistem tradițional al „steagului de ținut", ce ar fi presupus ca moldovenii să fi ajuns la Milcov deja împărțiți în steaguri, împărțirea acestora din urmă abia la Milcov devenind astfel inutilă. În fine, pasajul invocat din cronica moldo-polonă este ambiguu, fiind influențat de mediul de origine al compilatorului polon (*ibidem*, p. 186).

[22] *Cf.* Liviu BURLEC, „Considerații asupra originii veciniei în Moldova", *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie «A. D. Xenopol»*, vol. XXIII, nr. 2, 1986, pp. 823–834.

[23] Nicolae STOICESCU, *Sfatul domnesc și marii dregători din Țara Românească și Moldova (sec. XIV–XVII)*, București, Editura Academiei, 1968, pp. 247–253.

al lui Petru Șchiopul, alcătuit din rațiuni pragmatice de ordin fiscal, dovedește concludent că aceștia nu erau scutiți în chip tradițional de obligațiile fiscale față de domnie în schimbul slujbei militare prestate, ci că ei constituiau categorii fiscale distincte în raport cu țărănimea. Din acest catastih lipsesc, evident, marii boieri, singurii care sunt în mod cutumiar, în virtutea statutului lor social, complet scutiți de la plata dărilor impuse pe averea proprie (a nu se confunda averea personală a boierului cu bunurile țăranilor din satele boierești, care sunt supuse în genere unei duble impozitări, față de boier și față de stat). În Moldova medievală nu a existat o legătură cauzală între scutirea de dări și obligația participării la oaste. Ea apare mult mai târziu și într-un alt context. Mai departe, autorul are pretenția să identifice toate momentele istorice în care sunt convocați țăranii sub arme, însă se încurcă repede în propriile socoteli. Mai întâi scrie că „în întreaga istorie medievală a Moldovei mobilizarea țăranilor este atestată doar de șapte ori: 1395, 1450, 1465, 1475, 1476, 1497 și 1531" (p. 176). Apoi, câteva rânduri mai jos pe aceeași pagină, autorul își aduce brusc aminte de o altă mobilizare a țăranilor, cea „din anul 1467", pe care însă omite să o adauge listei „exhaustive" de mai sus. Afirmațiile de tipul „moșiile lor [curtenilor] par să fi fost mai mici decât cele ale vitejilor, ceea ce se reflectă în statutul social inferior al curtenilor" (p. 174) sunt simple speculații și nu au niciun fel de acoperire documentară pentru epoca investigată.

Pe parcursul cărții recenzate, autorul susține o seamă de teorii personale, preluate din numeroasele articole anterioare ale domniei sale, care însă, cu oricâtă bunăvoință am citi sursele, nu se pot primi nici ca ipoteze de lucru. Aceste teorii personale deficitar argumentate, prezentate însă ca veritabile certitudini istorice, sunt: (1) trădarea otomanilor de către domnul Țării Românești, Basarab Laiotă, în timpul bătăliei de la Vaslui, care, tocmai „în momentul hotărâtor al bătăliei", și-ar fi abandonat protectorii otomani spre a-l ajuta pe Ștefan cel Mare să înfrângă oastea Semilunii (pp. 53, 80, 82, 87)[24]; (2) alianța antiotomană încheiată în vara anului 1475 între Matia Corvin, Ștefan cel Mare și Basarab Laiotă (p. 53)[25]; (3) aserțiunea conform căreia „domnii Moldovei începuseră să plătească haraci sultanului" încă din anii 1430 (pp. 59, 61–63)[26] și (4) teoria implicării militare a oștii conduse de Ștefan Báthory la est de Carpați în vara anului 1476 (p. 88)[27].

[24] Pasajele din cronica lui Jakob Unrest sunt deosebit de vagi și contradictorii (de pildă, într-o singură expunere, domnul muntean apare atât ca un aliat devotat al lui Ștefan, cât și ca o căpetenie credincioasă a otomanilor, v. Jakob UNREST, *Österreichische Chronik*, ed. Karl Grossmann, Weimar, Hermann Böhlaus Nachfolger, 1957, pp. 45–46). Din scrisoarea de la Turda (*Acta et Epistolae*…, doc. 8, pp. 7–8) reiese explicit doar starea tensionată dintre Basarab Laiotă și otomani. Însă nicăieri în scrisoare nu se amintește că Laiotă era domn muntean, că trădase pe turci, că venise în Moldova cu otomanii sau că tabăra întărită în care el se afla era chiar tabăra otomană. Cronica lui Ïbn Kemal (*Tevârih-i âl-i Osman*, VII. Defter, ed. Șerafettin Turan, Ankara, T.T.K. Basimevi, 1957, p. 379) îl arată domn muntean pe *Eflâk beği Radul Voyvoda*. În fine, din moment ce Basarab Laiotă ar fi decis să-și schimbe protectorul la finalul anului 1474, supunându-se turcilor pentru a-și asigura tronul muntean, de ce ar fi dezertat acesta din oastea otomană condusă tocmai de noul său protector Süleyman pașa? În plus, având în vedere presupusa trădare a otomanilor de către Laiotă la Vaslui, de ce, un an mai târziu, sultanul îi va mai cere dezertorului Laiotă să-l însoțească din nou în Moldova? Se vede că teoria susținută de autor trebuie abandonată neîntârziat.

[25] În vara anului 1475, pentru Ștefan cel Mare, muntenii erau „ca și turcii" (*Valachi sunt nobis veluti Turci*, v. Ioan BOGDAN, *op. cit.*, pp. 325, 327), iar regele Matia susținea activ pretendența lui Țepeș împotriva adversarului său, Laiotă (*ibidem*, pp. 327–329; Nicolae IORGA (ed.), *Documente privitoare la istoria românilor culese de Eudoxiu de Hurmuzaki*, vol. XV, partea 1 (1358–1600), București, 1911, doc. CXLVII, p. 86).

[26] Ipotetica prezență a unui pretendent moldovean în mediul balcanic cu scopul de a obține ajutor militar otoman spre a dobândi tronul părintesc nu presupune plata tributului. În epocă, știm că se începea plata tributului către otomani în următoarele două condiții generale: fie ca urmare a unei somații formale trimisă de către sultan, fie ca urmare a unei campanii militare prin care sultanul reușește să supună o anumită comunitate politică. Mai mult, somația adresată de sultan Moldovei trebuie așezată în contextul politicii balcanice și pontice a lui Mehmed al II-lea din anii 1450 (Viorel PANAITE, *Ottoman Law of War and Peace. The Ottoman Empire and its Tribute-Payers from the North of the Danube*, second revised edition, Leiden/Boston, Brill, 2019, pp. 94–131).

[27] Faptul că „Báthory și Țepeș n-au mai intrat în Moldova" este cunoscut de mult timp (Ștefan S. GOROVEI, Maria Magdalena SZÉKELY, *op. cit.*, p. 158, unde este cuprinsă și bibliografia).

Stilul cărții este inspirat de modelul unei „drame istorice, desfășurată pe o imensă scenă de teatru". Drama aceasta are mai multe acte, iar Ștefan voievod „își va face apariția pe scenă abia în actul II al dramei" (p. 15). Această opțiune dramatico-narativă ne aduce inevitabil aminte de opera lui Ioan Ursu, cel care prezenta evenimentele din 1476 sub forma unei drame împărțite în multiple acte[28]. În orice caz, stilul de scriitură, repetitiv pe alocuri, este când prea greoi, când prea bombastic. Lucrarea se scaldă în expresii ale certitudinii istorice desprinse parcă din altă epocă („fără îndoială", „izvoarele relevă foarte clar faptul că", „demonstrează din plin", „din izvoare reiese limpede că", „demonstrează clar", „știm sigur că", „atestă cu certitudine", „menționează în mod clar", „este sigur că", „demonstrează fără echivoc", „cert este că", „se poate conchide fără echivoc", „este limpede că", „arată clar că", „era în mod evident", „din izvoare reiese limpede că", „arată explicit că" etc.). Având certitudinea drept călăuză, autorul nu îngăduie nici presupuneri, nici alternative. După valul european de postmodernism, n-am fi crezut că asemenea tip de scriitură poate reveni cu atâta pregnanță. Pe de altă parte, cartea are mărunte greșeli de scriere în text[29] și câteva inconsecvențe în organizarea bibliografiei finale[30].

Culegem și afirmații care stârnesc nedumerirea. Domnia lui Vlad Țepeș este caracterizată drept o „dictatură militară" (p. 51). Aflăm că muntenii dețineau în anii 1430 o veritabilă flotă de „șaizeci și șase de corăbii" (p. 61). O „flotă" au și moldovenii (p. 99). Unele analize ale predecesorilor sunt socotite „exhaustive" (p. 63). Tatăl lui Ștefan cel Mare murise pe când „se afla la un botez al unei rude din satul Reuseni" (p. 68). Boierii moldoveni deveniseră „sătui de libidinosul personaj" care era domnul lor, Alexăndrel vodă (p. 69). „În 1459, noul domn al Moldovei a primit «cartea de legământ» (*ahd-nâme*) din partea sultanului" (p. 74). „Diploma lui Ștefan cel Mare din 2 martie 1462 face aluzie clară la recuperarea cetății Chilia, predată de Petru II lui Iancu de Hunedoara, în 1448" (p. 74). Cu toate că „istoriografia naționalistă s-a jenat să recunoască acest episod [din 1462] al colaborării militare moldo-otomane împotriva lui Vlad Țepeș", totuși, pentru Ștefan, aliații săi otomani fuseseră o „prezență incomodă" (p. 75). „La sfârșitul secolului al XV-lea armurile germane atinseseră perfecțiunea" (p. 165). Până să înceapă asediul polon din 1497 împotriva Sucevei, pe străjerii din cetate îi apucase „plictisul" (p. 218) etc.

O mențiune aparte merită episodul ploii de sânge de la Roman din 1483, căruia autorul îi acordă o atenție deosebită (pp. 91–93, 95). Această ploaie este pusă în legătură cu presentimentele apocaliptice din jurul anului 7000. Într-adevăr, s-ar putea ca oamenii vremii să fi fost cuprinși de sentimentul morții și de frica unui nou război, judecând cel puțin după alte zeci de cazuri asemănătoare de ploi roșii[31]. Totuși, ceea ce nu putem accepta este generalizarea facilă conform căreia „oamenii medievali" ar fi fost

[28] Conform acestei viziuni, „Actul I al acestei drame" ar fi reprezentat de lupta dintre avangarda otomană condusă de Süleyman pașa și domnul țării, Ștefan; „Actul II e lupta pentru ocuparea întâriturii de la Răsboeni", iar „Actul III îl formează asediul cetăților Neamț, Suceava și Hotin" (Ioan URSU, *Personalitatea lui Ștefan cel Mare*, București, Tip. Militară, 1921, pp. 15–17; *idem*, *Ștefan cel Mare domn al Moldovei*, București, Institutul de Arte Grafice, 1925, p. 143).

[29] De pildă, „înfrângând o serie <de> oști" (p. 41); „a fost luat <în> captivitate" (p. 52); „Petru Aron se închinase lui Cazimir IV în 1455, dar cum regele Uniunii Polono-Lituaniene era implicat în Războiul de 13 Ani cu Ordinul Teuton, era clar că nu puteau [cine?] aștepta niciun ajutor din partea puternicului vecin de la nord" (p. 57); în loc de „17 august" ar fi trebuit „17 iulie" (p. 167); „Bogan" pentru „Bogdan" (p. 183); „conoscut" în loc de „cunoscut" (p. 213) etc.

[30] Aici greșelile pot fi împărțite în mai multe categorii. Uneori titlul contribuțiilor utilizate este modificat (spre pildă, la pp. 288 și 317, un articol semnat de către Ovidiu Cristea este pomenit cu un titlu modificat față de cel stabilit de autor), alteori sunt omiși autorii unor texte (vezi cazul de la pp. 291 și 327, unde un text scris împreună de Maria Magdalena Székely și de Ștefan S. Gorovei este arătat ca fiind scris doar de către d-na Székely). În plus, autorul va trebui să se decidă dacă în secțiunea dedicată bibliografiei (pp. 281–328) va folosi ghilimelele pentru a marca titlul unui articol scris cu caractere drepte ori va scrie titlul articolelor în *italice*. În prezent, cele două sisteme coexistă.

[31] Andrei MIREA, „La pluie de sang au Moyen Âge. Perspectives culturelles sur une expérience cosmologique", *Anastasis. Research in Medieval Culture and Art,* vol. VIII, nr. 2, 2021, pp. 51–53.

incapabili să depășească nivelul superstiției atunci când se întâlneau cu asemenea evenimente, de vreme ce ni s-au păstrat cazuri în care unii oameni ai Evului Mediu, confruntați cu ploi de sânge, caută explicații logice ancorate în experiență[32].

În fine, precum am văzut, autorul a socotit util să compună un „mic glosar de termeni istorici" spre a include acele cuvinte „cu care probabil cititorii nu sunt familiarizați" (p. 13). Din păcate, în acest glosar o parte dintre termenii selectați au fost explicați greșit ori deficitar. Dăm mai jos o listă selectivă cuprinzând cazurile mai evidente.

(1) „aga" primește o definiție deosebit de restrictivă („comandant în armata otomană; termenul se referă, mai ales, la comandantul ienicerilor", p. 329). Întrebuințarea termenului în lumea otomană este însă cu mult mai largă decât lasă autorul să se înțeleagă: *in Ottoman Turkish* agha *means „chief", „master" and sometimes „landowner". It is also used for the head servant of a household and occurs in combination with many words, e.g.* carshi aghasi (*„market inspector"*), khan aghasi (*„innkeeper"*), köy aghasi (*„village headman"*) and aghabey (*„elder brother" or „senior"). As a title, up to the reform period and in some cases even later, it was given to many persons of varying importance employed in the government service*[33].

(2) termenul *arz* ar însemna, după același autor, o „poruncă scrisă a sultanului" (p. 329). În acest chip este folosit cuvântul cu pricina în următoarea frază: „domnul Moldovei a primit poruncă (*arz*) de la sultan să se alăture cu oștile sale flotei otomane, pentru cucerirea Chiliei" (p. 74). În fapt, *arz* semnifică o 'plângere', o 'jalbă', o 'cerere', o 'petiție', pe care supușii Înaltei Porți o trimit sultanului ori marilor dregători otomani, de unde și expresia *a face arz* la Poartă. În egală măsură, termenul *arz* poate însemna un raport al unor fapte, o 'prezentare', o 'dovedire' aduse în chip credincios la cunoștința sultanului și dregătorilor săi, ori chiar o 'cerere de supunere' în sensul 'prezentării de omagiu' și demonstrării credinței în fața sultanului ce putea fi înaintată, spre pildă, de un factor politic învins de puterile Semilunii[34]. Pe scurt, sultanul primește *arz*-uri, nu dă *arz*-uri.

(3) în dreptul cuvântului *beilerbeilîc* stă scris „provincie otomană; inițial au fost doar două astfel de provincii, Rumelia și Anatolia, la care s-a adăugat Akkermanul, în 1484" (p. 330). Am discutat mai sus despre statutul administrativ avut de Cetatea Albă după cucerirea otomană.

(4) în privința termenului *cneaz*, autorul ocolește complet sensurile cuvântului din lumea românească medievală, limitându-se la definiția vagă „în slavă, «duce»" (p. 330). Astfel, termenul *cneaz* din răspunsul boierilor brăileni pentru Ștefan cel Mare, citat *in extenso* (pp. 54–55), rămâne complet neexplicat.

(5) termenul *națiune*, conform autorului, „nu avea conotații etnice" în Evul Mediu și, mai mult chiar, „termenul a început să definească poporul, în general, abia după Revoluția Franceză" (p. 333). Semnificațiile medievale ale națiunii sunt însă puțin mai complexe decât pot părea la prima vedere[35]. De vreme ce avem la îndemână cronica latină a lui Jan Długosz – acest copleșitor monument al istoriei medievale est-europene – ne îngăduim să oferim aici câteva exemple – din zecile care se pot da cu bun temei – de unde reiese că termenul medieval *natio* poate avea, în funcție de context, inclusiv conotații etnice, culturale și lingvistice. În 1009, după cronicarul nostru, Iaroslav, marele cneaz al Rusiei kievene,

---

[32] *Ibidem*, p. 61: *Certains de ceux qui ont observé le phénomène se sont rendu compte que ce qui était tombé du ciel était en réalité une sorte de sable fin et rouge qui, une fois mélangé avec de l'eau, prenait l'apparence du sang*.

[33] Harold BOWEN, „Agha", în *Encyclopaedia of Islam*, vol. I, Leiden, E. J. Brill, 1986, p. 246.

[34] Viorel PANAITE, *Dreptul păcii și al războiului în Islamul otoman. Glosar și bibliografie*, București, Editura Universității din București, 2008, pp. 38–40; *idem, Război, pace și comerț în Islam. Țările Române și dreptul otoman al popoarelor*, a doua ediție, revăzută și adăugită, Iași, Editura Polirom, 2013, p. 473.

[35] *Cf.* Susan REYNOLDS, „Regnal Sentiments and Medieval Communities", *in Nationalism*, eds. John Hutchinson, Anthony D. Smith, Oxford, Oxford University Press, 1994, pp. 137–140; *eadem*, „The idea of the nation as a political community", *in Power and the Nation in European History*, eds. Len Scales, Oliver Zimmer, New York, Cambridge University Press, 2005, pp. 54–66; *eadem*, „Nations, Tribes, Peoples, and States", *Medieval Worlds*, vol. I, nr. 2, 2015, pp. 79–88.

izbuti să strângă o oaste formată din ruteni, pecenegi, varegi și alte națiuni (*ceterisque nacionibus*)[36]. Comparând în dreptul anului 1112 mai multe populații locale din regiune, cronicarul constată că *gens autem Iaczwingorum nacione, lingua, ritu, religione et moribus magnam habebat cum Lithwanis, Pruthenis et Samagitis conformitatem*[37]. Sub anul 1158, Długosz ține să precizeze că moravii și boemii, în ciuda faptului că sunt apropiați ca etnie și limbă de poloni, nu ezită să poarte război împotriva acestora (*Morawos et Bohemos, unius pene et nacionis cum Polonis et lingue, contra Poloniam vidisses infesta arma induisse*)[38]. Când secta flagelaților ajunge în regatul Poloniei, spre 1261, localnicii au putut să constate obiceiurile curioase ale acestora, explicate de cronicar tocmai prin faptul că aderenții sectei proveneau *ex variis linguis et nacionibus*[39]. Descriind maniera în care tătarii purtau războiul, Długosz notează că aceștia luptă într-o manieră diferită față de alte popoare (*Genus autem pugne, quo Tharthari in bellis utuntur, a ceteris nacionibus diversum est*)[40]. Sub anul 1356, cronicarul amintește că, întrucât vestea despre domnia justă și abilă a lui Cazimir cel Mare s-a răspândit în afara granițelor regatului printre popoarele vecine (*exteras naciones*), felurite națiuni, și în mod special germanii (*varie naciones, et presertim Almanice*), au venit să locuiască în Polonia[41]. Sperăm că am oferit suficiente exemple încât să punem cititorii pe gânduri.

(6) cuvântul *nogai* ar desemna, conform glosarului, un simplu „nobil tătar" (p. 333). În realitate, *Nogai* a reprezentat inițial numele dat unui anume trib mongol. Deși sunt de obicei socotiți tătari, aceștia se diferențiază totuși ca grup sub-etnic prin anumite particularități culturale și de limbă față de alți tătari din stepele nord-pontice[42].

(7) termenul *pan* este explicat prin „domn, nobil polonez în Evul Mediu și Epoca Modernă" (p. 333). Pentru o audiență românească, echivalența propusă dintre *pan* și *domn* nu poate stârni altceva decât confuzie. Domnii noștri nu se intitulează *pani*. S-ar fi cuvenit să se precizeze că, în Moldova medievală, termenul *pan* îi desemnează pe marii boieri[43]. În loc de substantivul *domn*, autorul ar fi putut apela cu mai mult succes la pronumele de politețe *dumnealui*, știut fiind faptul că vechii traducători ai uricelor slavone moldovenești aveau obiceiul de a tălmăci *pan* prin *dumnealui*.

(8) cuvântul slavon *sin* este tradus prin „fiul lui" (p. 334), însă *sin* înseamnă doar „fiu", căci dacă în limba română articolul hotărât *lui* este *proclitic* în cazul substantivelor proprii de gen masculin, în schimb în slavonă acesta este *enclitic*, adică este parte integrantă din substantivul propriu, modificând astfel sfârșitul numelui. Cu alte cuvinte, în română zicem Iliaș fiul *lui* Alexandru, ceea ce în slavonă ar fi „Iliaș fiu Alexandru*lui*", deci **Иліашъ сынъ Алеѯандра**, în loc de **Алеѯандръ**. Faptul este relevant, mai ales că în text se stăruie adesea asupra formulelor „Ștefan vodă *sin* Bogdan vodă" (pp. 63, 69) ori „Alexandru *sin* Ștefan vodă" (pp. 142, 190).

(9) despre *Școala Analelor* aflăm că este un „curent istoriografic apărut în Franța interbelică, ai cărui inițiatori au fost Marc Bloch, Lucien Febvre și Fernand Braudel" (p. 334). Totuși, consumatorii de literatură franceză observă imediat că între primii și cel din urmă este diferență de o generație, că Braudel se afirmă istoriografic în perioada postbelică, iar nu „în Franța interbelică", fiind socotit în cultura franceză nu întemeietor al Școlii Analelor, cum ni se spune aici eronat, ci reprezentant de seamă

---

[36] Ioannis DLUGOSSII, *Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae*, libri I–II, ed. Jan Dąbrowski, Wanda Semkowicz-Zarembina, Krystyna Pieradzka, Bożena Modelska-Strzelecka, Varsaviae, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1964, p. 264.

[37] *Op. cit.*, libri III–IV, ed. Zofia Kozłowska-Budkowa *et alii*, 1970, p. 264.

[38] *Op. cit.*, libri V–VI, ed. Zofia Kozłowska-Budkowa *et alii*, 1973, p. 62.

[39] *Op. cit.*, libri VII–VIII, ed. Zofia Kozłowska-Budkowa *et alii*, 1975, p. 133.

[40] *Ibidem*, p. 248.

[41] *Op. cit.*, liber IX, ed. Zofia Kozłowska-Budkowa *et alii*, 1978, p. 283.

[42] *Cf.* Brian Glyn WILLIAMS, *The Crimean Tatars*, Leiden/Boston/Köln, Brill, 2001, p. 28.

[43] Dumitru CIUREA, „Quelques considérations sur la noblesse féodale chez les Roumains", *in Nouvelles Études d'Histoire*, vol. IV, *publiées à l'occasion du XIIIe Congrès des Sciences Historiques à Moscou*, 1970, Bucarest, Éditions de L'Académie, 1970, p. 85.

al celei de-a doua generații a Școlii (*la deuxième génération des « Annales », représentée en tout premier lieu par Fernand Braudel*[44]).

(10) *tudun* ar fi un „guvernator tătar" (p. 335), fapt ce l-ar îndreptăți pe autor să afirme că Eminek Mîrza „a primit de la Mengli Ghirai demnitatea profitabilă de *tudun* la Caffa" (p. 47). Aici problema este reprezentată de însuși cuvântul *tudun*, care acoperă realități specifice Evului Mediu timpuriu[45], însă care – în ciuda folosirii sale în literatura istorică mai veche – nu poate fi întrebuințat și pentru Evul Mediu târziu din simplul motiv că nu apare în sursele veacurilor XIV–XVI[46]. După cum se cunoaște în mod obișnuit, chestiunea acestui *tudun* a fost ridicată mai întâi de către profesorul Marian Małowist în cartea sa din 1947 despre colonia genoveză Caffa[47]. Pe scurt, sursele epocii vorbesc despre un *dominus campanie*, care conduce *la campagna di tartaria in Caffa*, poziție numită *karaca bey* al hanatului crimean și ocupată cu câteva excepții numai de membri ai puternicului clan Șirin.

(11) *ținut* apare definit drept „unitate administrativă în Țările Române, corespondentă a județului actual" (p. 335). Făcând aici complet abstracție de termenii slavoni din epocă, reamintim că istoricii numesc „ținut" doar circumscripțiile administrative ale Moldovei medievale, pe când în cazul Țării Românești medievale se folosește îndeobște cuvântul „județ"[48]. Ar trebui, deci, să se înlocuiască „Țările Române" prin Moldova.

(12) *vasalitate* ar desemna un „contract între un suzeran și un vasal, potrivit căruia cel dintâi îi acordă celui din urmă o bucată de pământ de dimensiuni variabile (de la un lot, până la o țară), în schimbul ajutorului militar și moral" (p. 335). Cartea abundă în termenii *vasalitate* și *vasal* puși în legătură cu istoria sud-est europeană. Totuși, ar trebui să distingem între *cuvânt*, *concept* și *fenomen*[49] și să recunoaștem că, deși putem întâlni *cuvântul* „vasal" în unele surse latine relative la relațiile externe ale Moldovei (mai ales în cele polone), *conceptul* variază în funcție de context (adică scribii care folosesc *cuvântul* „vasal" în aceste surse nu par să aibă în minte, în afară de ideile generale de 'ierarhie', 'fidelitate', 'supușenie', 'sprijin militar' etc., vreun cadru conceptual clar definit). Dovada acestei stări de fapt stă în constatarea că aceste idei generale ('fidelitatea', 'supușenia', 'ierarhia', 'ajutorul reciproc', 'slujba credincioasă' etc.) se pot exprima și prin alte cuvinte. În plus, *fenomenul* numit „vasalitate" apare complet diferit. Teoria clasică a vasalității pune accentul pe donația condiționată a unui fief de către un senior (autorul zice „o bucată de pământ") asupra căruia vasalul urma să aibă un drept de stăpânire limitat și condiționat de prestarea slujbei vasalice. Or, aceste două situații – despre care se credea într-o vreme că alcătuiesc *fenomenul* vasalității europene – nu se regăsesc în cazul Moldovei. Ceea ce încercăm să spunem este că vocabularul feudalismului trebuie utilizat cu mai multă atenție.

Nu am vrea să credem, totuși, că redactarea unor cărți pentru „publicul larg" îi scutește pe istorici de a scrie cărți bune. Cu toate acestea, ne dăm seama cât de complicat este să scrii o carte de istorie medievală pentru un public larg care nu stă toată ziua cu mintea la faptele și oamenii Evului Mediu

---

[44] Lucian BOIA, „Historiens des « Annales » (II)", *Analele Universității București. Seria Istorie*, vol. XXXI, 1982, p. 45.

[45] *Cf.* Walter POHL, *The Avars. A Steppe Empire in Central Europe, 567–822*, Ithaca, Cornell University Press, 2018, pp. 217, 271, 353, 357, 360–364, 366, 401.

[46] Vezi recent discuția lui Alexander DZHANOV, „Каффа, Крымское ханство и османы в 1454–1456 гг (по данным книг массарии Каффы)", *Sougdaia Collection*, vol. VIII, nr. 2, 2019, pp. 83–85 (n. 18); *idem*, „Фрагмент бухгалтерської книги казначейства Кафи 1472–1473 рр. з кодексу ASG, San Giorgio, Sala 34, 590, № 1228", *Ucrainica Mediaevalia*, voll. II–III, 2019–2020, pp. 285–286 (n. 17); *idem*, „Татаро-генуэзские договоры 1380 и 1381 годов", *Golden Horde Review*, vol. VIII, nr. 4, 2020, pp. 689–690.

[47] Marian MAŁOWIST, *Kaffa. Kolonia genueńska na Krymie i problem wschodni w latach 1453–1475*, Warszawa, Towarzystwo Miłośników Historii, 1947, pp. 43–45.

[48] *Cf.* Marian COMAN, *Putere și teritoriu. Țara Românească medievală (secolele XIV–XVI)*, Iași, Polirom, 2013, pp. 78–109, care, în plus, argumentează existența unor diferențe între „județul medieval" și „județul actual".

[49] Susan REYNOLDS, *Fiefs and Vassals. The Medieval Evidence Reinterpreted*, New York, Oxford University Press, 1994, pp. 12–14; *eadem*, „The Use of Feudalism in Comparative History", *in Explorations in Comparative History*, ed. Benjamin Z. Kedar, Jerusalem, Hebrew University Magnes Press, 2009, pp. 191–217.

românesc. Tocmai aici merită apreciat marele curaj al d-lui Cîmpeanu și tocmai de aceea ținem să încheiem darea noastră de seamă într-o notă optimistă și încurajatoare, la finalul unei recenzii lungi și greoaie pe care idealul îndrăznеț al unei medievistici dinamice ne silește să o dăm la lumină neîntârziat, cu gândul că împreună, și mari și mici, putem rescrie o istorie mai însuflețită și mai apropiată de adevăr.

Andrei MIREA
Doctorand, Institutul de Istorie „Nicolae Iorga”

Georg SOTERIUS, *De ducibus Valachiae* şi *Moldavorum Reguli / Despre ducii Valahiei* şi *Moldavorum Reguli / Despre prinţii Moldovei,* ediţie critică de Ana-Cristina Halichias, Introducere şi note de Marian Coman, text în limba latină stabilit, bibliografie şi indici de Ana-Cristina Halichias, traducere din limba latină de Ana-Cristina Halichias şi Mariana Franga, Bucureşti, Editura Muzeul Literaturii Române (Colecţia *Primordialia*), 2021, 356 pp. [ISBN: 978-973-167-599-2]

Editura Muzeul Literaturii Române a oferit publicului, în anul 2021, în colecţia *Primordialia*, o nouă ediţie *princeps*. Aceasta cuprinde două texte redactate de istoricul sas Georg Soterius, *De ducibus Valachiae* şi *Moldavorum Reguli*, publicate în latină şi română. Ediţia critică a fost realizată/întocmită de Ana-Cristina Halichias, care s-a ocupat de stabilirea textului latin, de bibliografie, indici şi de traducere, aceasta din urmă fiind realizată împreună cu Mariana Franga. Introducerea şi notele îi aparţin istoricului Marian Coman. Lucrarea publicată de Ana-Cristina Halichias, eminent clasicist şi profesor emerit al Universităţii din Bucureşti, este una dintr-un şir remarcabil de ediții critice și traduceri, concentrat pe istoriografia de expresie latină, care îi privește (și) pe români: Mychailo Lucikai, *Pagini de istorie,* Cuvânt-înainte, traducere, note și comentarii (părțile a II-a și a III-a) de Magdalena László-Kuțiuk, Notă introductivă, traducere și note (partea I) de Ana-Cristina Halichias, București, Editura Mustang, 2004; Michailo Lucikai, *Historia Carpato-Ruthenorum sacra et civilis*, Introducere, notă asupra ediției, traducere și note de Ana-Cristina Halichias, Editura Universității din București, 2017; Franciscus Fasching, *Vetus Dacia / Dacia veche.* Georg Soterius, *Annotationes in Faschingii* Daciam Antiquam / *Observații privitoare la* Dacia Antică, ediție îngrijită de Ana-Cristina Halichias, revizia științifică a inscripțiilor Florian Matei-Popescu, revizia traducerii Ioana Costa, București, Editura Muzeul Național al Literaturii Române, 2020.

Ediția de față cuprinde o erudită *Introducere* semnată de Mihai Coman, în care sunt prezentate aspecte din biografia istoricului sas, apoi educația umanistă a acestuia, perspectiva critică asupra cercetărilor istorice privind Transilvania, interesul pentru istoriografia munteană și cea moldovenească. De altfel, Soterius trebuie considerat drept primul autor al unei „istorii a Moldovei și a Țării Românești în istoriografia săsească” (p. 10). În *Nota asupra ediției*, Ana-Cristina Halichias descrie, în manieră comparativă, cele cinci manuscrise identificate și utilizate pentru lucrarea *De ducibus Valachiae*, dintre care cel denumit *M* și păstrat la Serviciul Județean Sibiu al Arhivelor Naționale a fost considerat textul de bază pentru transcriere. Tot la Arhivele Judeţene din Sibiu se păstrează şi singurul manuscris al celei de-a doua lucrări editate, *Moldavorum reguli*. O analiză contrastivă între cele şase manuscrise a condus-o pe editoare la concluzia importantă că *Moldavorum reguli* a fost redactată după *De ducibus Valachiae* (p. 32).

Textele istorice sunt precedate de o amplă bibliografie, structurată în următoarele secţiuni: „Manuscrise”; „Izvoare documentare şi narative editate”; „Dicţionare, glosare, lexicoane”; „Monografii, sinteze, studii şi articole”; „Resurse web”.

De ducibus Valachiae este o operă finită, cea mai avansată cronologie a domnilor munteni de până atunci, de la Basarab I, la Nicolae Mavrocordat (1330–1719), într-un efort susţinut şi erudit de reconstituire corectă a succesiunii acestora. *Moldavorum reguli* are aspectul unei lucrări nedefinitivate, după cum o arată o trimitere marginală la restructurarea materialului legat de Ieremia Movilă. Lucrarea cuprinde două părţi: prima prezintă cronologic 28 de domni moldoveni, de la Constantin Movilă la Ștefan Tomșa al II-lea (secolele al XIV-lea-al XVII-lea), iar a doua cuprinde „fie noi nume care nu și-au găsit încă locul cuvenit în lista domnească (Iancu Sasul, Iliaș Rareș, Ioan Potcoavă sau Simion Movilă), fie noi detalii despre domnitorii deja pomeniți (Aron vodă, Ieremia Movilă, Petru Rareș – „Introducere”, p. 12). Soterius plasează la finalul fiecărei lucrări câte un indice

de nume proprii ale domnitorilor prezentați: *Index ducum Valachiae*, respectiv *Moldavorum regulorum index*. Valoarea volumului este întregită de eruditele note redactate de medievistul Marian Coman, care explică detaliile istorice legate de expunerea lui Soterius și discută maniera științifică în care acesta consultă și citează sursele istorice. Indicele de nume proprii de persoană (*Index personarum*) lămurește fiecare antroponim utilizat de Soterius, un efort deosebit despre care putem citi detalii în „Nota asupra ediției".

Importanţa istoricilor saşi în cultura română premodernă a fost subliniată deja de Ana-Cristina Halichias în articolul de sinteză „Literatura de expresie latină" din *Enciclopedia literaturii române vechi* (București, 2018), în care sunt înfățișate preocupările istoricilor saşi legate de originea romană a românilor și chiar de propria lor origine. Absența menționării numelui lui Georg Soterius din capitolul menționat arată că ediția de față se încadrează în eforturile de completare a cercetărilor în această direcție încă neepuizată în filologia românească.

Florentina NICOLAE
Universitatea „Ovidius" din Constanța

AURELIUS VICTOR, *Historiae abbreviatae*, ediert, übersetzt und kommentiert von Mahran A. Nickbakht und Carlo Scardino, Paderborn, Brill / Ferdinand Schöningh, 2021, 380 pp. [*Kleine und fragmentarische Historiker der Spätantike (KFHist)* B 2] [ISBN: 978-3-506-70275-3 (hardback), ISBN: 978-3-657-70275-6 (e-book)][1]

După ediția din 2018 a scrierii *Breviarium ab urbe condita* a lui Eutropius, în 2021, colecția *Kleinen und fragmentarischen Historiker der Spantike* (*KFHist*) s-a îmbogățit cu cea a altui epitomator din veacul al IV-lea, anume *Historiae abbreviatae* a lui Aurelius Victor. Așa cum se arată în *Vorwort* (pp. V–VI), plasat, în mod cu totul straniu, înainte de *Inhaltsverzeichnis* (p. VII; la fel s-a procedat și în volumele anterioare din serie!), aceasta este o nouă ediție critică și o nouă traducere în cultura germană (p. V), până acum, specialiștii având la dispoziție ediția bilingvă a lui Manfred Fuhrmann și Karl Groß-Albenhausen *Die römischen Kaiser* ([3]2009)[2]. În planul istoriografiei universale, ea se adaugă celor deja existente în cultura franceză[3], engleză[4], spaniolă[5], română[6].

[1] O variantă italiană prescurtată a acestei recenzii a apărut în revista *Histos. The On-line Journal of Ancient Historiography* 16 (2022), LXXIII–XC (https://histos.org/Histos162022.html); publicarea extinsă în limba română a fost autorizată de redacția revistei *Histos*.

[2] Prima ediție: Manfred FUHRMANN (Hrgg.), S. AURELIUS VICTOR, *Die römischen Kaiser. Liber de Caesaribus*, lateinisch-deutsch, herausgegeben, übersetzt und erläutert von Kirsten Groß-Albenhausen und Manfred Fuhrmann, Darmstadt/Düsseldorf/Zürich, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Artemis & Winkler (Tusculum), 1997.

[3] Pierre DUFRAIGNE (éd.), AURELIUS VICTOR, *Livre des Césars*, texte établi et traduit, Paris, Les Belles Lettres, 1975; André DUBOIS, Yves Germain (éd.), AURELIUS VICTOR, *Œuvres complètes (Origine du peuple romain. Les Hommes illustres de la ville de Rome. Livre de Césars. Epitomé*), traduites du latin, Clermont-Ferrand, Paléo, 2003.

[4] Harold W., BIRD (ed.), SEXTUS AURELIUS VICTOR, *Liber de Caesaribus*, translated with an introduction and commentary, Liverpool University Press, Liverpool, 1994 – doar traducere.

[5] Emma FALQUE (ed.), AURELIO VICTOR, *Libro de los Césares*, introduccion, traducción y notas, Madrid, 1998.

[6] Teodora GAVRILA, Doina IONESCU (ed.), AURELIUS VICTOR, *Scurte istorii romane (de la Octavianus Augustus până la al X-lea consulat al lui Constantinus* (sic!) *Augustus și al III-lea consulat al lui Iulianus Caesar*), traducere și note, prefață de Eugen Cizek, București, Editura Vinea, 2002; Gheorghe I. ȘERBAN (ed.), SEXTUS AURELIUS VICTOR, *De Caesaribus / Despre împărați,* studiu introductiv, traducere, note explicative și comentarii, Brăila, Istros, 2006; Nelu ZUGRAVU, Mihaela PARASCHIV (ed.), SEXTUS AURELIUS VICTOR, *Liber de Caesaribus. Carte despre împărați, editio bilinguis*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza", 2006.

Revenind la ediția de față, din *Vorwort* (p. V) și din *Inhaltsverzeichnis* (p. VII), aflăm care dintre cei doi editori, Mehran A. Neckbakht și Carlo Scardino, s-a îngrijit de fiecare secțiune (vezi și *infra*), dar rămâne un mister cine a realizat *Verzeichnis abgekürzt zitierter Quellen und Literatur* (pp. IX–XXX) și *Index* (pp. 375–379), de vreme ce în dreptul lor nu figurează niciun autor. În context, ne întrebăm de ce unele subtitluri ale *Verzeichnis…* au fost redate prescurtat în *Inhaltsverzeichnis* (p. VII): I. *Abkürzungen* (pp. IX–X); II. *Auswahl der abgekürzt zitierten Quellen* (doar *Quellen* în *Inhaltsverzeichnis*! – pp. XI–XIX); III. *Verzeichnis der abgekürzt zitierten Literatur* (doar *Literatur* în *Inhaltsverzeichnis*! – pp. XX–XXX).

În afară secvențelor deja menționate, ediția mai cuprinde următoarele capitole: *Einleitung* (pp. 1–39), divizată în *Historische Bemerkungen* (M.A. Nickbakht, pp. 1–20: 1. *Zum Verfasser*, pp. 1–6; 2. *Zum Werk*, pp. 6–20) și *Zur Überlieferung des Werkes* (C. Scardino, pp. 21–39: 1. *Die* Historiae abbreviatae *und das* Corpus Aurelianum, pp. 21-23; 2. *Die Handschriften*, pp. 23–26; 3. *Die indirekten Zeugen*, pp. 26–27; 4. *Die neuzeitlichen Drucke und modernen Editionen*, pp. 28–29, unde nu sunt citate toate edițiile moderne; 5. *Grundsätze zur Textkonstitution*, pp. 30–31; 6. *Bemerkungen zur Orthographie*, pp. 31–33; 7. *Sprache und Stil*, pp. 34–39); *Text* (C. Scardino) *und Übersetzung* (M.A. Nickbakht, pp. 41–143); *Kommentar* (pp. 145–374), respectiv filologic, realizat de Scardino, și istoric, datorat lui Nickbakht. Acestea arată că s-a urmat algoritmul standard de editare a unui izvor antic, fiecare secțiune dovedind acuratețea, spiritul analitic, buna cunoaștere a surselor antice și a tradiției manuscrise, ingeniozitatea interpretativă a îngrijitorilor. Ei citează și apreciază onest contribuțiile anterioare la editarea acestui important izvor (vezi pp. XI–XII, 28–29) și folosesc o bibliografie foarte recentă (lucrări chiar din 2021!), aspecte care le-au îngăduit, cum vom vedea imediat, să formuleze câteva opinii originale (nu toate acceptabile) în privința textului și, mai ales, a interpretării conținutului și a finalității scrierii. În rândurile de mai jos, vom face câteva observații care, deși, pe alocuri, vor exprima puncte de vedere diferite de cele ale editorilor, au menirea de a sublinia o dată în plus valoarea deosebită a acestei ediții, generatoare de întrebări stimulative și de dialog fructuos între editori și specialiști în istorie antică și în istoriografia latină târzie.

Astfel, în privința autorului (M.A. Nickbakht, *Zum Verfasser*, pp. 1–6), ne întrebăm de ce este numit doar Aurelius Victor, deși știm sigur că avea *tria nomina* – Sextus Aurelius Victor, cum, de altfel, se poate citi și în ediție la p. 1, unde se arată că *Historiae abbreviatae* e opera lui Sextus Aurelius Victor (*Die* Historiae abbreviatae *des Sextus Aurelius Victor...*), la p. 5, nota 2, unde este redat textul inscripției din forul roman ce conține numele complet al autorului nostru – *Sex(tus) Aur(elius) Victor* (*CIL* VI 1186 = *ILS* 2945), și la p. 27, nota 2, unde se amintește faptul că autorul anonim al *Epitome*-i *de Caesaribus* își descria propria lucrare ca *breviatus ex libris Sexti Aurelii Victoris.* Nu ne rămâne decât să credem că opțiunea respectivă se bazează pe versiunea transmisă de manuscrise, așa cum se întâmplă și în cazul titlului – *Aurelii Victoris historiae abbreviatae ab Augusto Octaviano {id est a fine Titi Livii} usque ad consulatum decimum Constantii Augusti et Iuliani Caesaris tertium* (vezi pp. 2, 6, 21–23, 145). Totuși, în acest ultim caz, varianta *De Caesaribus* sau *Liber de Caesaribus*, preferată de alți editori (vezi p. XII), nu este eronată, de vreme ce, așa cum recunoaște și Nickbakht la p. 1, lucrarea se înfățișează ca o suită de biografii imperiale.

Pentru creionarea portretului lui Victor, s-a apelat la informațiile pe care puținele surse antice ni le pun la dispoziție, dar nici Nickbakht în *Introducere*, nici Scardino în comentariul istoric nu au valorificat toate datele din conținutul breviarului care sugerează aspecte biografice, cum ar fi formația juridică (vezi, de exemplu, 42.3), conservatorismul moral, misoginismul, ideile politice mult mai numeroase, religiozitatea. În acest ultim domeniu, se arată că autorul a fost un adept al religiei păgâne (*an einen Anhänger der altrömischen Religion,* p. 5), dar nu se oferă nicio explicație justificativă. Apodictice sunt și afirmațiile – în esență, adevărate – din *Kommentar ad* 41.4 despre „desconsiderarea consecventă a creștinismului de către Victor" (*„Victors konsequenter Ausblendung des Christentums"*, p. 335), din *Kommentar ad* 41.5 despre ignorarea constantă a creștinismului (p. 337) și din *Kommentar ad* 41.12 despre opoziția la promovarea imperială a creștinismului (*Als „Heide" stand er der kaiserlichen Förderung des Christentums sicherlich ablehnend gegenüber,* p. 345). Este drept că, în *Kommentar*, apar sugestii răzlețe legate, de exemplu, de interesul lui Victor pentru *prodigia* (p. 218 *ad* 26.3; p. 271 *ad* 38.5) și pentru *Etrusca disciplina* (p. 235 *ad* 32.3–4), de atitudinea sa aprobatoare pentru conser-

vatorismul religios al lui Diocleţian (39.45), perturbat de reformismul lui Constantin (41.12) şi, foarte probabil, de măsura luată de Constantius II de a scoate statuia Victoriei din clădirea Senatului (pp. 308–309 *ad* 39.45). Studiul mai aprofundat al terminologiei religioase vehiculate în breviar, al informaţiilor despre riturile, practicile, sărbătorile străvechi, monumentele şi sacerdoţiile antice, al concepţiei despre determinismul transcendent şi destinul celest ş.a. ar fi putut sluji cu mult folos la evidenţierea orientării religioase a lui Aurelius Victor.

Rămânând în acelaşi perimetru – autorul –, se subliniază faptul că atenţia specială acordată în operă educaţiei şi aşa-numitelor *doctes artae* (20.2, pp. 11–13, 357–358) reprezintă o dovadă evidentă a propriului parcurs al epitomatorului, dar, în acelaşi timp, şi un ecou al interesului acestuia pentru ascensiunea socială bazată pe formaţia intelectuală, aşa cum prevedea o constituţie din 24 februarie 360 privitoare la promovarea în administraţie a beneficiarilor studiului artelor liberale (*CTh* 14.1.1: *In decuriarum ordine insigni, cui librariorum vel fiscalium sive censualium nomen est, nequaquam aliquis locum primi ordinis adipiscatur nisi is, quem constiterit studiorum liberalium usu adque exercitatione pollere et ita esse litteris expolitum, ut citra offensam vitii ex eodem verba procedant: quod cunctis volumus intimari. Ne autem litteraturae, quae omnium virtutum maxima est, praemia denegentur...*, p. 12). Ultima parte a opiniei este un element novator în înţelegerea activităţii lui Victor şi a intenţionalităţii scrierii sale şi ar fi fost credibilă dacă s-ar fi oprit la acest stadiu prezumtiv şi nu ar fi fost continuată cu creionarea unui scenariu care frizează fabulaţia. Redus la esenţial, acest scenariu se înfăţişează astfel: deşi *Historiae abbreviatae* nu are o *praefatio* (despre posibilitatea existenţei ei, vezi pp. 1–2, 20, 251 /*Kommentar ad* 33.26/, 374 /*Kommentar ad* 42.25/), nu au fost scrise ca urmare a unei solicitări imperiale (*„einen kaiserlichen Auftrag”,* p. 14), ca în cazul breviariilor lui Eutropius şi Festus (pp. 14–15), şi nu pare să aibă o finalitate educativă (p. 15), faptul că Aurelius Victor a încălcat legea istoriografică conform căreia o operă nu tratează despre un principe în viaţă (Constantius II, pp. 14, 17, 357) şi a intenţionat să scrie într-un stil mai înalt, sallustian, realizând o formă superioară de *historia* (*eine der Form nach höher stehende historia zu schaffen beabsichtigt hat,* p. 16), că a veştejit chiar memoria lui Constantin, tatăl lui Constantius II, pentru că, printre altele, a promovat în funcţii publice oameni cu o moralitate îndoielnică (pp. 19, 353 /*Kommentar ad* 41.20/), că a înfăţişat fără menajamente deficienţele administraţiei imperiale şi viciile reprezentanţilor acesteia (*ministri, apparitores, actuarii, agentes in rebus*), că a denunţat excesele şi abuzurile fiscale (pp. 17–18, 177–178 /*Kommentar ad* 9.12/), că a criticat *militaris potentia* (37.5) şi prezenţa barbarilor în rândurile armatei (pp. 159–160 /*Kommentar ad* 3.14–16/, 219 /*Kommentar ad* 26.6/) şi că a făcut aluzie transparentă la insuccesele militare din Orient (p. 302 /*Kommentar ad* 39.34/: *wirkt Victors auffällige Bemerkung zu Galerius' Marschroute wie der Hinweis eines bemühten Historikers, der seine militärhistorischen Kenntnisse dem Oberbefehlshaber zugutekommen lassen möchte*) demonstrează că intenţia sa a fost de a face din operă nu atât o „oglindă a principilor” (*„FürstenSpiegel”*) sau o „propunere de reformă” (*„Reformvorschlag”,* p. 19), cât mai ales „o sugestie de remediere” (*einen Vorschlag zu ihrer Behebung vorbringt,* p. 20), un fel de „memoriu” (p. 18), chiar dacă dezechilibrat, cu erori istorice grave şi dezinteres pentru acurateţe (p. 17), care să atragă atenţia lui Constantius II asupra adevăratelor problemele ale guvernării; în acelaşi timp, epitomatorul a dorit să se pună în valoare, să-l curteze pe suveran, arătându-i că posedă *probi mores* (8.8), că este bine pregătit (*studia tanta,* 20.5), că are o *vita honestior* (20.5) şi, deci, că se înscrie printre *boni viri* (20.5), determinându-l să-l numească în aparatul imperial, aşa cum stipula decretul amintit mai sus, în special paragraful *eum, qui studiis et eloquio dignus primo loco videbitur, honestiorem faciet nostra provisio sublimitate... tuave eius nomina indicante, ut deliberemus, quae in eum dignitas deferenda sit* (pp. 16–17, 19–20, 198–199 /*Kommentar ad* 20.5/, 323 /*Kommentar ad* 40.15/, 372 /*Kommentar ad* 42.23/). Dar cum, până la sfârşitul lui 360, de la Antiochia, unde rezida principele, nu a venit niciun răspuns la „această încercare de autopromovare” (*„diese Versuch der Eigenwerbung”,* p. 20), *fortunae vis*, ca să folosim expresia lui Victor (24.11), a făcut ca ea să-şi găsească împlinirea sub urmaşul împăratului domnitor, uzurpatorul Iulian, care din 361 i-a deschis istoricului nostru calea spre ascensiunea socială; în context, Aurelius Victor a modificat finalul lucrării şi a decis s-o dea publicităţii (p. 20).

Totul e cusut cu aţă albă! Ni-l şi închipuim pe Constantius II, împărat extrem de atent cu propria imagine şi foarte rigid, inclusiv în planul stabilităţii aparatului administrativ, cum ni-l înfăţişează

Ammianus Marcellinus (21.16.1–3), cât de nerăbdător trebuie să fi fost în a descoperi talente virtuoase și educate ca Aurelius Victor, pe care să le promoveze în administrație! Cum ne-am putea imagina că, într-o vreme a întăririi absolutismului imperial, un obscur provincial, preocupat de activități intelectuale (20.2–5), ar fi dat dovadă de atâta lipsă de inteligență și precauție punându-și viața în pericol prin redactarea unei lucrări în care Constantinizii, inclusiv Constantius II, erau criticați, fie direct, fie aluziv, fapt recunoscut, deși uneori într-un mod alunecos și încâlcit, chiar de către editorii noștri (vezi, de exemplu, *Kommentar ad* 5.14 /p. 166/, 9.12 /pp. 178–179/ 20.16 /p. 202/, 21.3 /p. 208/, 28.2–5 /pp. 226–227/, 39.15 /p. 287/, 39.20 /pp. 296–297/, 39.32 /p. 300/, 39.37 /pp. 303–304/, 40.4 /p. 317/, 40.15 /p. 322–323/, 40.29–30 /p. 331/, 41.20 /p. 353/, 41.21 /p. 353/, 41.23–24 /pp. 355–356/, 42.24 /pp. 372–373/)? Reflecțiile moralizatoare din 12.3 despre *ambitio* și *imperii cupido* nu sunt nici pe departe o autorecomandare (vezi p. 20, cu nota 1), ci, mai degrabă, o dovadă a bunului-simț al autorului.

Revenind la scriere, reținem opinia recurentă, întâlnită atât în subcapitolul *Zum Werk* din *Einleitung* (pp. 6–20), cât și în *Kommentar*, conform căreia sursa principală a *Istoriilor abreviate* a fost așa-numita *Enmannsche Kaisergeschichte* (*EKG*) (vezi, în acest sens, pp. V, 7, 10, 16–17, 26, 153, 194, 215–217, 221–224, 228–231, 234–236, 238–241, 244, 246, 249–250, 256, 259–260, 263, 265, 268–269, 271–274, 284, 292, 302, 319–320, 332–333, 340, 346–349, 351, 359, 362–363, 366)[7]. Ce-i drept, editorii precizează că, spre deosebire de Eutropius, Aurelius Victor e mai puțin fidel izvorului său. Astfel, în narațiunea sa, domniile diverșilor suverani, cel puțin până la Dioclețian, nu au limite clar definite, au întinderi inegale, „introducerile" și „rezoluțiile" lor prezintă numeroase abateri față de *EKG*. De asemenea, breviatorul acordă o atenție specială războaielor civile și uzurpărilor și, după modelul lui Sallustius, formulează judecăți moralizatoare (pentru toate acestea, vezi pp. 8–11, 26, 215, 236, 240, 245–246, 249, 272, 275, 292, 297–298, 355–356). În cuvintele editorilor, remodelând compozițional, lingvistic și stilistic textul *EKG* (*Hierzu griff er als Vorlage auf die* EKG *zurück, deren Text er gekürzt und kompositorisch umgeformt, vor allem aber sprachlich und stilistisch völlig umformuliert hat*, p. 16), Aurelius Victor se dovedește „mult mai creativ și mai variat" (*„viel kreativere und abwechslungsreichere Weise"*, p. 8), iar opera sa denotă o „voință creativă independentă" (*„eigenständige Gestaltungswille"*, p. 8; vezi și p. 10: *„sein ausgeprägter Gestaltungswille"*).

Această ultimă pertinentă observație accentuează o dată în plus faptul că, așa cum se desprinde fără echivoc din scriere, Sextus Aurelius Victor a fost un autor informat, care și-a îngăduit, astfel, să formuleze puncte de vedere personale despre personalități și evenimente istorice (vezi 5.9; 9.6; 11.13: *multa legendi*; 13.13; 14.8–9; 16.6; 20.5: *studia tanta*; 20.10; 20.33; 22.3; 29.5; 39.48) (vezi și Zugravu–Paraschiv 2006, pp. 28–33).

În ceea ce privește concepția istorică a epitomatorului, este neîndoielnic, așa cum arată și editorii actuali, că ideea ciclicității istoriei amintită în 35.13 nu-l face nici „filosof al istoriei", nici „teoretician al istoriei" (vezi întreaga discuție în *Kommentar*, pp. 264–265), dar nu este mai puțin adevărat că aceasta denotă în mod clar aderența deschisă la un curent de veche tradiție privitoare la sensul istoriei, la mecanismele și factorii determinanți ai acesteia; multe alte pasaje întăresc această observație (vezi, de exemplu, 3.5; 24.11; 42.18).

O concluzie foarte valoroasă extrasă de editori din analiza scrierii este că, tratând biografiile împăraților după formula *domi militiaeque* (16.2; 42.4), *domi belloque* (11.3), *domi seu militiae* (13.2), *domiforisque* (20.23, p. 11), pe Aurelius Victor l-au preocupat și politica externă, și succesele obținute în extinderea Imperiului, denunțând inacțiunea militară (15.4; 2.3; 3.11; 14.5; 33.6; 40.20 etc.) și valorizând pozitiv războiul (4.2; 8.4; 9.10; 11.3; 13.3; 16.2; 16.4; 20.14; 21.2; 24.2; 26.1; 27.8; 34.3; 35.1 etc.). Astfel, el dă glas concepției tradiționale, imperialiste, a istoriografiei latine (vezi pp. 1, 11, 302–303 /*Kommentar ad* 39.36, p. 302: *Ganz in der römisch-imperialistischen Ideologie verhaftet, bedauert Victor, dass nach dem Sieg über Narseh das Reichsgebiet nicht durch die Einrichtung einer*

[7] În timpul redactării recenziei, *site*-ul proiectului *Kleine und fragmentarische Historiker des Spätantike* gestionat de Heinrich-Heine-Universität Düsseldorf și Nordrhein-Westfälischen Akademie der Wissenschaften und der Künste anunța editarea acestui izvor istoric pentru martie 2022, la Verlag Ferdinand Schöningh, în îngrijirea lui Bruno Bleckmann, Mehran A. Nickbakht și Carlo Scardino; nu avem vreo informație despre apariția lui – *cf.* http://kfhist.awk.nrw.de/#tab-moduleB, consultat la 10 mai 2023.

neuen Provinz erweitert wurde/). Aceasta reprezintă un progres important în evaluarea corectă a operei lui Aurelius Victor, exegeții anteriori diminuând sau chiar negând interesul breviatorului pentru expansionismul roman, accentuând, în schimb, preocuparea acestuia pentru afacerile interne ale statului roman și pentru problemele de natură morală.

Cu totul discutabilă este, după opinia noastră, constatarea conform căreia Aurelius Victor pare să fi înțeles greșit conexiunile complexe ale desfășurării crizei statului roman din secolului al III-lea (*„der die komplexen Zusammenhänge der Reichskrise des 3. Jahrhunderts zu verkennen scheint*", p. 13), întrucât, spun editorii, el a judecat acest fenomen politic într-o manieră simplistă, în termeni morali (*boni malique*), sociali (*nobiles atque ignobiles*; *infimi*), culturali (*institutum*), „etnici" (*barbariae multi*, *cf.* 24.9; 24.11), confundând cauza și efectul (*confusa omnia*, cum scrie Aurelius, 24.10). În același timp, „schimbarea epocală", „cotitura istorică" (*die epochale Veränderung gegenüber der bisherigen Konvention und die damit verbundene historische Zäsur*) și „tăietura constituțională din 235" (*„der verfassungsgeschichtliche Einschnitt von 235"*) s-ar explica prin preluarea lor din *EKG*, care ar mai fi înregistrat asemenea schimbări majore în evoluția statului roman. În sfârșit, existența, după Victor, a unui edict al lui Gallienus, împărat neglijent și inactiv, care interzicea accesul senatorilor la comanda trupelor este o eroare, o asemenea decizie nefiind luată, probabil, niciodată (pentru toate acestea, vezi pp. 13, 211–212 /*Kommentar ad* 24.8–11/, 214–216 /*Kommentar ad* 25.1–2/, 234 /*Kommentar ad* 33.2/, 238–239 /*Kommentar ad* 33.3/, 253–254 /*Kommentar ad* 33.34/, 264 /*Kommentar ad* 36.6/); apelând la analize foarte recente, editorii se străduiesc să demonstreze că un asemenea edict nu a existat. Lăsând deoparte această ultimă problemă, extrem de complicată, care necesită analize epigrafice și prosopografice ample și de mare finețe, nouă ni se pare că, dintre toți epitomatorii, Aurelius Victor a evaluat criza lui *status Romanus* (24.9) în modul cel mai inteligent, surprinzând într-o manieră precisă, deși sintetică, premisele, cauzele și formele de manifestare ale acesteia, actorii implicați (*principes, patres, milites, populus, provinciales, barbari*), măsurile de redresare avansate și momentul de sfârșit al ei. La mijloc nu e vorba de niciun fel de pesimism, cum opinează editorii (vezi p. 212, cu trimitere la Brodka 2009, p. 39), ci de poziția firească a unui istoric latin, autor al unei scrieri patriotice, romanocentrice, moralizatoare, ecou al concepției conservatoare a cercurilor senatoriale tradiționaliste.

În ceea ce privește textul latin, prezenta ediție folosește, ca mai toate cele anterioare, împărțirea pe capitole stabilită de Schott în *editio princeps* din 1579, cu minimele modificări ulterioare, deși – consideră editorii – ea este „foarte nefericită" (*„unglücklich"*) pentru secțiunile în care sunt amintiți uzurpatorii de la mijlocul veacului al III-lea și mai ales pentru capitolele 39–42, unde sunt descrise mai multe domnii simultane (p. 23). Totuși, pe alocuri, compoziția capitolelor este ușor modificată, fapt datorat, credem, mai puțin folosirii unei punctuații și ortografii total diferite față de edițiile anterioare (vezi și C. Scardino, *Grundsätze zur Textkonstitution*, pp. 30-31; *Bemerkungen zur Orthographie*, pp. 31–33), cât, mai ales, intenției subînțelese de a da unitate informației despre o biografie sau un eveniment istoric. În acest sens, unele modificări de capitole sunt inspirate (de exemplu, 19.4; 28.9; 39.45), dar altele – nu (de exemplu, 15.5; 20.2). Diferite sunt și unele conjecturi (de exemplu, 3.16: *Titum Claudium*; 5.10: *externis societate humanius*; 7.2: *dies fere quinque et nonaginta* etc.), fără însă a se explica rațiunea unor asemenea opțiuni (de exemplu, în 26.7 și 27.6, se folosește forma eronată *Caecilius*, în loc de *Caelius*, cum e în realitate, fără ca în *Kommentar*, p. 220, să apară vreo motivație) și fără ca editorii să-și pună prea multe probleme cu privire la compatibilitatea dintre conținutul scrierii antice și realitatea istorică.

Câteva observații privind textul latin și traducerea:

– **1.6**: *hincque uti deo Romae provinciisque omnibus per urbes celeberrimas vivo mortuoque templa, sacerdotes et collegia sacravere* (p. 42); în traducere, apare o explicație care nu se justifică decât parțial: *„Infolgedessen weihten sie (d. h.* die Senatoren) *ihm wie einem Gott in Rom und in den bevölkerungsreichsten Städten sämtlicher Provinzen zu Lebzeiten sowie nach seinem Tod Tempel, Priester und Priesterkollegien"* (p. 43); e neîndoielnic că senatorii nu au decretat ridicarea de temple și instituirea de preoți și colegii sacerdotale în provincii; de altfel, din punct de vedere gramatical, textul latin nu solicită subiectul „senatori".

– **3.1**: *cum imperium tres atque viginti, aevi octogesimum uno minus anno egisset* (p. 44) tradus mot-à-mot: *„er hatte die Herrschaft dreiund-zwanzig Jahre innegehabt und* ***achtzig***

weniger einem Jahr gelebt*"* („trăise 80 mai puțin un an" [!]); nu se putea traduce *„neunundsiebzig Jahre gelebt"?*

– **5.7**: *quippe noxiorum vinctis modo pelle tectus ferae utrique sexui genitalia vultu contrectabat* ***exsector marium maiore flagitio*** (p. 54); în *Kommentar*, p. 168, se explică preferința pentru *exsector* în loc de *exactor* și *marium* în loc de *parium*, printre altele, prin folosirea de către Victor a verbului *exseco* în **5.16** (*quem quondam* ***exsectum*** *formare in mulierem tentaverat*) și a pluralului lui *mas* în **4.7** (*coactique* ***mares*** *ut adessent*) și **15.6** (*quin etiam,* ***maribus*** *frustratus*); traducerea e cu totul descumpănitoare: *„denn nachdem einige Leute wie Verbrecher gefesselt worden waren, machte er, mit einem Raubtierfell bedeckt, sich mit dem Gesicht an den Genitalien beiderlei Geschlechter zu schaffen;* ***er, der zu seiner noch größeren Schande ein Kastrierer männlicher Personen war*** – p. 55 („el /Nero/, care, spre o mai mare rușine, era un castrator de bărbați"). De altfel, și alte ediții care utilizează aceeași expresie din finalul frazei amintite propun soluții traductologice foarte diferite: Fuhrmann 1997, p. 26: *„****er betätigte sich mit noch größerer Schande als Beschneider von Männern****";* Falque 1998, p. 19: *„****aumentando la infamia, los obligaba a aparearse****".* În ediția lui Bird 1994, care nu este bilingvă, apare traducerea *„****in an even more disgusting act, he compelled couples to copulate****"* (p. 7). Noi am utilizat varianta propusă de Dufraigne – *Quippe noxiorum vinctis modo pelle tectus ferae utrique sexui genitalia vultu contrectabat;* ***exactor parium maiore flagitio*** (Dufraigne 1975, p. 9; Zugravu–Paraschiv 2006, p. 104). Editorul francez a tradus: *„****par une infamie plus grande encore, il contrôlait leurs accouplements****"* (p. 9); noi am tălmăcit astfel: „**ca o culme a destrăbălării, își satisfăcea apoi poftele cu semenii lui**" (Zugravu–Paraschiv 2006, p. 105).

– **8.8**: în loc de *praesertim summo rectori*, preferată de cei mai mulți editori, care s-au ghidat după conjectura din manuscrisul cel mai vechi, ***O*** (Pichlmayr 1993[8], p. 87; Dufraigne 1975, p. 13; Fuhrmann 1997, p. 34; Falque 1998, p. 22; Zugravu–Paraschiv 2006, p. 110), editorii folosesc *praesertim summae rectori* (p. 60), traducând *summus rector* prin *„Lenker des Staates"* („conducător al statului", p. 61), precum Fuhrmann 1997, p. 35; noi am tradus „conducător suprem" (Zugravu–Paraschiv 2006, p. 111), ca și alți editori – Dufraigne 1975, p. 13: *„un chef suprême";* Bird 1994, p. 11: *„a supreme ruler";* Falque 1998, p. 22: *„el máximo gobernante";* în ciuda explicațiilor din *Kommentar*, p. 174, care, după editori, ar îndreptăți *praesertim summae rectori*, credem că varianta *praesertim summo rectori* e cea corectă (vezi, de altfel, și *Kommentar*, p. 174, unde se arată că *summus rector* este atribuit lui Iuppiter – *cf.* Ov., *met.* 13.598; Sen., *Thyest.* 1076), întregul pasaj justificând o asemenea opțiune.

– **13.3**: *quippe primus aut solus etiam vires Romanas trans Istrum propagavit domitis in provinciam Dacorum pileatis* ***†satisque†*** *nationibus Decibalo rege ac* ***†Sardonios†*** (p. 68, 70, motivația în *Kommentar*, p. 184), cu traducerea *„Dehnte er doch als erster oder sogar als einziger die römische Macht über die Donau hinaus, wobei er die mützentragenden †und genügend† Stämme der Daker unter König Decibalus und †Sardonios† in eine Provinz zwang"* (p. 69). Aceeași versiune a textului latin la Pichlmayr 1993 (p. 91), Fuhrmann 1997 (p. 44, cu traducerea la p. 45: *„Denn er hat ja als erster oder einziger die römische Macht über die Donau hinaus erweitert, indem er die Filzkappen tragenden Völkerschaften der Daker mitsamt König Decibalus in eine Provinz zwang"*) și Falque 1998 (după http://www.thelatinlibrary.com/victor.caes.html, p. 26, cu traducerea *„Porque fue el primero, o más aún, el único que extendió el poder de Roma más allá del Danubio, tras someter y convertir en provincia a los pueblos dacios, portadores del píleo..., gobernados por el rey Decébalo y..."*) și pe site-ul https://digiliblt.uniupo.it. Dufraigne 1975 (p. 18) și Zugravu–Paraschiv 2006 (p. 120) au utilizat **hirsutis*que*** și **Sardonio**, traducerile fiind *„Car le premier ou même le seul parmi les empereurs, il porta la puissance romaine au delà du Danube, en soumettant et en réduisant à l'état de province romaine les peuples Daces, coiffés du bonnet, et portant de longs cheveux, sur qui régnaient Décébale et Sardonius"* (Dufraigne 1975, p. 19), respectiv „Căci a fost cel dintâi, dacă nu chiar singurul care a extins puterea romană dincolo de Ister, cucerind și aducând la statutul de provinciali neamurile pileate și sălbatice ale dacilor, sub domnia lui Decibalus și Sardonius" (p. 121). E încă o confirmare a faptului

[8] Franz PICHLMAYR (Hrgg.), SEXTI AURELII VICTORIS *Liber de Caesaribus*, Stuttgart und Leipzig, Teubner, 1993.

că trebuie acceptată ocurența *Sardonios*, atestată de cele mai vechi manuscrise (***OP***; vezi și *lemma*, p. 70), iar nu *Iazigisque, Sa<rma>tisque, Scythisque, Sarmatis, Sauromatis* etc. propuse de Schott și de cei care l-au urmat (p. 70, 184) și care sunt folosite de unii istorici români pentru propriile explicații forțate: vezi, de exemplu, Lica 1999[9], pp. 110-128 (*Sardonius = Diurpaneus?*); *cf.* de asemenea, traducerea lui Bird 1994, p. 13: *„Indeed he was the first or even the only one to extend Roman power across the Danube when he subdued and formed into a province the bonnetted Dacians and Sarmatian tribes under King Decebalus and the Dardanians”.*

– **17.10**: *festa Ianuariarum* s-a tradus *„der Feierlichkeitem zum 1. Januar”* (p. 81); poate că era bine să se păstreze denominația latină ca expresie tehnică.

– **23.1**: *dei simulacro* tradus prin *„das Kultbild des Gottes”* (p. 91); *Kultbild* nu ni se pare inspirat, pentru că zeul nu avea o imagine, ci simbolul său era un aerolit (meteorit); deci mai corect ar fi fost *„das Simulacrum des Gottes”.*

– **24.9**: după *Kommentar*-ul filologic (p. 212), termenul *barbaria* denotă metonimic pe rezidenți *(„Einwohner”*); de aici, traducerea frazei *ac barbariae multi* (p. 92) prin *„und auch viele aus dem Barbarenland”* (p. 93); interpretarea ni se pare inacceptabilă; *barbaria* indică, mai degrabă, pe cel lipsit de cultură sau, eventual, un neroman.

– **25.1**: *presidens Trebellicae*: expresia a generat discuții între editori și istorici și a fost tradusă în moduri diferite: Dufraigne 1975, p. 33: *„gouverneur militaire de Trebellica”;* Fuhrmann 1997, p. 79: *„der Kommandant der Trebellica”;* Falque 1998, p. 38: *„gobernator de Trébelica”;* Bird 1994, p. 28: *„governor of Trebellica”;* Zugravu–Paraschiv 2006, p. 145: *„praeses în Trebellica”,* explicându-se în *Note și comentarii* înțelesul termenului *praeses* – guvernatorul civil al unei provincii în Antichitatea târzie (Zugravu–Paraschiv 2006, p. 370); editorii noștri au tradus prin *„Kommandant der Trebellica (?*)” (p. 95), amintind în *Kommentar*, p. 213, unele dintre tălmăcirile propuse mai sus. Este de acceptat presupunerea corectă că expresia se referă, așa cum a susținut R. Syme, mai degrabă la *origo* a lui Maximinus (tracii *Triballi* din bazinul râului *Timacus*, pe teritoriul cărora, în prima jumătate a secolului I d.H., romanii au organizat *praefectura civitatium Moesiae et Treballia*, întinsă între *Ratiaria* și *Oescus* – *cf. CIL* V 1838, 1839 = *AÉ* 1994 680; Cass. Dio, 51.22.7 (vezi p. 214); așa se explică de ce Georgios Syncellos îl face pe Maximinus „moes” (*Chron.* AM 5731), iar Herodian (6.8.1; 7.1.2), *Historia Augusta* (*Maxim.* 4.4) și *Epitome de Caesaribus* (25.1) – „trac”; după opinia noastră însă, acest lucru nu demonstrează, cum, după Herodian (6.8.1: *mixobarbaros*), susține comentatorul, descendența împăratului „dintr-un popor semibarbar” (*„halbbarbarischen Volk”*, vezi și *SHA, Maxim.* 2.5: *semibarbarus;* 3.1: *barbarus;* 8.9: *generis barbarici;* 9.5: *erat Thrax et barbarus;* 29.2; Iord., *Get.* 15.84: *semibarbarus*), confirmând, astfel, aprecierea lui Aurelius Victor din 24.9 (*ac barbariae multi*, p. 214), ci doar originea sa într-o regiune strict determinată a Imperiului, cum sugerează chiar Nickbakht, *Kommentar*, p. 213; este un procedeu aplicat de breviator și în cazul altor suverani sau familii imperiale – Nerva (12.1: *Nerva Cretensi*), Traianus (13.1: *Vlpium Traianum Italica, urbe Hispaniae, ortum*), Aelius Antoninus (15.2: *vir veterrimae familiae, e Lanuuio municipio*), Marcus Boionius (Marcus Aurelius, 16.1: *eodem oppido*), Septimius Severus (20.19: *Tripoli, cuius Lepti oppido oriebatur*), Aurelius Alexander (Severus Alexander, 24.1: *Syriae orto*), Philippus Arabs (28.1: *Marcus Iulius Philippus, Arabs Thraconites*), Decius (29.1: *Decius, Sirmiensium vico ortus*), familia lui Carus (39.12: *Narbone patria*), Carausius (39.20: *Menapiae civis*), suveranii primei Tetrarhii (39.26: *his sane omnibus Illyricum patria fuit*), Severus și Maximinus (Daia, 40.1: *Illyricum indigenae*), Alexander (40.17: *Alexander... agrestibus ac Pannonicis parentibus vecordior*), Magnentius (41.25: *gentis barbarae*), Vetranio (41.26: *ortus Moesiae superioris locis squalidioribus*), Silvanus (42, 15: *Silvanus, in Gallia ortus barbaris parentibus*).

– **29.4**: redat în varianta *Decii barbaros trans Danubium persectantes Bruti fraude cecidere exacto regni biennio* (p. 100), deci cu ***Bruti***, așa cum apare în cele două manuscrise (***OP***, vezi *lemma*); astfel, din traducerea de la p. 101, rezultă că cei doi împărați au murit prin trădarea unui Brutus (*„durch die Heimtücke eines Brutus”*); după Scardino, *Kommentar,* p. 230, forma *Bruti* transmisă de ***OP*** are un bun sens (*„einen guten Sinn”*), corecturile lui Guter (*Abruti*) și Dufraigne (*Abryti*) fiind de prisos

[9] Vasile LICA, *Scripta Dacica*, Brăila, Editura Istros, 1999.

(*überflüssig sind*), ele contrazicând realitatea, întrucât *Abrytus* nu e localizat *trans Danubium*, ci la sud de fluviu. În legătură cu așa-zisul trădător **Brutus**, Nickbakht, în *Kommentar*, p. 231, scrie că Brutus nu este, de fapt, numele trădătorului real, ci, mai degrabă, o „aluzie metonimică" la ucigașul lui Caesar – M. Iunius Brutus */sondern spielt vielmehr metonymisch auf den berühmten Caesarmörder M. Iunius Brutus an*/), având menirea de a justifica versiunea adoptată. Această soluție editorială și interpretativă ni se pare că depășește orice bun-simț istoric de care fiecare editor trebuie să dea dovadă, indiferent de tradiția manuscrisă și de limitele pe care aceasta îl forțează să le depășească. Și la alți editori apare conjectura ***Bruti*** (Pichlmayr 1993, p. 107; Falque 1998, p. 41; www.digilibLT), dar, acolo unde s-a făcut traducerea, s-a transcris numele localității antice din Moesia Inferior (vezi Falque 1998, p. 41: *„Los Decios, persiguiendo a los bárbaros más allá del Danubio, cayeron víctimas de una traición en* ***Abrito****, después de haber reinado durante dos años";* Bird 1994, p. 31: *„The Decii, while pursuing the barbarians across the Danube, died through treachery at Abrittus after reigning two years"*). Dufraigne 1975 (p. 37), Fuhrmann 1997 (p. 86) și Zugravu–Paraschiv 2006 (p. 150) au considerat că trebuie folosit ***Abryti***, admițând că e vorba de o eroare a unui copist (*Bruti* în loc de *Abruti*, eventual *Abryti*), împărații murind prin trădare (poate a lui Trebonianus Gallus, cum s-a speculat) în locul binecunoscut din provincia dunăreană (vezi Zugravu–Paraschiv 2006, p. 392, nota 592, cu trimiteri; de asemenea, Nickbakht, *Kommentar*, p. 231). Și pentru că veni vorba de tradiția manuscrisă, nu putem decât să remarcăm lipsa de consecvență a editorilor: în **7.2**, se slujesc de corectura propusă de D'Elia, bazată pe Suet., *Otho* 11.2 și Eutr., 7.17.3 – *dies fere quinque et nonaginta* –, deși manuscrisele ***OP*** transmit *octoginta* (vezi p. 58, *lemma*), păstrată de Dufraigne, care arată că poate fi o confuzie a copistului arhetipului – LXXXV cu LXXXXV (Dufraigne 1975, p. 87, n. 4; vezi și *Kommentar*, p. 172).

– **39.16**: *quid ea memorem, ascivisse consortio multos externosque tuendi prolatandive gratia iuris Romani?* (p. 120); traducerea este foarte stranie: *„Wozu soll ich noch erwähnen, dass er viele und Auswärtige als Mitregenten hinzugezogen hat, um das römische Recht zu schützen und zu verbreiten?"* (p. 121); prin urmare, *consortio* e tradus prin „coregenți", *multos* și *externos* s-ar referi la acesta și, astfel, ar fi vorba de „coregenți mulți și străini". De asemenea, în *Kommentar*, pp. 287–288, Nickbakht face o întreagă echilibristică privitoare la înțelesul și semnificația pasajului, interpretându-l ca o dovadă a guvernării multiple (*multos*) introduse de Dioclețian (*qui ea memoriam* s-ar referi la acesta); *externi* ar desemna, aici, pe împărații, inclusiv uzurpatorii, proveniți din Illyricum, precum Alexander, originar din Pannonia (40.17 [*sic!*]), sau Vetranio, originar din Moesia Superior (41.26), față de care Victor ar manifesta dispreț, deși ei nu sunt *barbari* (vezi și *Kommentar*, pp. 323, 356–357); ca *externi*, ei pot ajunge în vârful statului (*cf.* 11.13) doar cu condiția să aibă calificarea necesară (*cf.* 39.26). Din punctul nostru de vedere, *quid ea memorem* nu se raportează la Dioclețian, care ar fi cooptat mai mulți membri în colegiul imperial, ci la situația evocată în paragrafele anterioare, respectiv la consecințele neobișnuite prin pozitivitatea lor pe care le-au generat *venia*, *pietas* și *mansuetudo* aplicate după *civilis bellum* (39.14–16). Aceasta i-a permis lui Victor să formuleze o reflecție moralizatoare, de tipul celei din 11.13 despre *externi*, cum pare s-o sugereze și expresia *ius Romanum*, care aici însemnă „lege romană" („dreptul roman"; în același sens, Dufraigne 1975, p. 50; Fuhrmann 1997, p. 117; Falque 1998, p. 52; Zugravu–Paraschiv 2006, p. 175; Bird 1994, p. 42: *„Roman authority";* Chauvot 1998[10], pp. 208–209, înțelege „cetățenie romană"), ca în 1.3, spre deosebire de 2.3 și 9.8, unde semnifică „jurisdicție (suveranitate) romană".

– **39.25**: traducerea o pomenește pe Iulia, fiica lui Augustus, însoțită de epitetul *Augusta* (*„wie es einst Augustus bei Tiberius Nero und seiner Tochter Iulia Augusta gemacht hatte"*, p. 123), despre care se amintește și în *Kommentar*, p. 294, reproșându-i-se încurcătura lui Victor; dar textul latin nu permite acest lucru: *ut in Nerone Tiberio ac Iulia filia Augustus quondam fecerat* (p. 120); de altfel, în niciuna dintre edițiile anterioare nu există o opțiune similară – vezi Dufraigne 1975, p. 51; Bird 1994, p. 43; Fuhrmann 1997, p. 119; Falque 1998, p. 53; Zugravu–Paraschiv 2006, p. 177; în *Index*, numele fiicei lui Augustus e inventariat în forma simplă – Iulia (p. 377).

[10] Alain CHAUVOT, *Opinions romaines face aux barbares au IVe siècle ap. J.-C.*, Paris, De Boccard, 1998 (Collections de l'Université des Sciences Humaines de Strasbourg, *Études d'archéologie et d'histoire ancienne*).

– **39.33**: în comentariul de la p. 301, se arată că prin *Mesopotamia* trebuie înțeleasă provincia romană (*cf.* 38.2), nu un teritoriu extern; prin urmare, *relictis finibus* nu se referă la depășirea granițelor imperiale, „în Mesopotamia", cum au tradus unii, inclusiv noi (Dufraigne 1975, p. 52; Bird 1994, p. 44; Fuhrmann 1997, p. 121; Falque 1998, p. 54; Zugravu–Paraschiv 2006, p. 177). Observație pare a fi sprijinită și de Festus, 25.3; 29.2.

În ceea ce privește termenii din sfera politică, administrativă și juridică, se observă o anumită lipsă de consecvență în traducerea lor, uneori chiar în același paragraf. Desigur că suntem de acord cu stilizarea traducerii prin folosirea sinonimelor, dar anumite noțiuni ar trebui redate într-o manieră uniformă – fie ca termeni tehnici latini, fie ca lexeme moderne. De exemplu, pentru ***princeps*** se folosește *„Princeps"* (15.13, pp. 74–75; 22.2, pp. 90–91; 26.1, pp. 94–95; 42.5, pp. 138–139; 42.18, pp. 140–141), dar și *„Kaiser"* (3.16, pp. 48–49; 5.2, pp. 54–55; 10.2, pp. 64–65; 33.30, pp. 108–109; 35.9, pp. 112–113; 35.14, pp. 114–115; 37.3, pp. 115–117; 37.5, pp. 116–117; 42.23, pp. 142–143), precum ***imperator*** (*„Kaiser"*, 4.11, pp. 52–53; 5.1, pp. 54–55; 10.5, pp. 64–65; 19.4, pp. 80–81; 19.25, pp. 86–87; 22.1, pp. 90–91; 28.6, pp. 98–99; 33.14, pp. 106–107; 34.5, pp. 110–111; 34.7, pp. 110–111; 35.9, pp. 112–113; 36.1, pp. 114–115; 39.17, pp. 120–121; 39.31, pp. 124–125; 40.5, pp. 128–129; 40.16, pp. 130–131; 41.10, pp. 134–135; 42.6, pp. 138–139). De asemenea, ***dux*** e redat prin *„Dux"* în 20.9 (pp. 82–83), dar pentru pluralul din 20.21 (*ducum*) s-a folosit *„Generäle"* (pp. 87). Aceeași situație în cazul lui ***potestas*** – *„Herrschaft"* în 3.8 (p. 47), 8.1 (p. 59); *„Macht"* în 3.20 (p. 51), 4.12 (p. 53), 10.4 (p. 65), 41.2 (p. 133); *„Amt"* în 1.6 (p. 43), 13.9 (p. 71), 13.12 (p. 73), 26.7 (p. 97); *„Gewalt"* în 31.1 (p. 101), precum *imperium* din 30.1 (*Augusta imperia – „die Befehlsgewalt eines Augustus"*, p. 101). Pentru ***imperium*** se întâlnesc: *„Herrschaft"* în 1.2 (p. 43), 2.1 (p. 45), 3.1 (p. 45), 6.3 (p. 59), 8.2 (p. 59), 8.5 (p. 61), 10.1 (p. 65), 10.2 (p. 65), 12.1 (p. 69), 13.11 (p. 71), 13.13 (p. 73), 14.12 (p. 75), 16.1 (p. 75), 16.14 (p. 77, 79), 17.10 (p. 81), 18.2 (p. 81), 20.9 (p. 83), 22.4 (p. 91), 24.7 (p. 93), 26.4 (p. 95), 26.6 (p. 95), 27.5 (p. 97), 27.8 (p. 97), 29.3 (p. 101), 31.3 (p. 101), 32.1 (p. 103), 31.5 (p. 103), 33.8 (p. 105), 33.9 (p. 105), 33.12 (p. 105), 33.27 (p. 109), 34.1 (p. 111), 36.2 (p. 115), 37.6 (p. 117), 39.10 (p. 121), 39.12 (p. 121), 39.13 (p. 121), 39.39 (p. 125), 39.41 (p. 125), 40.11 (p. 129), 41.1 (p. 133), 41.14 (p. 137), 41.16 (p. 137), 41.17 (p. 137), 41.20 (p. 137), 41.25 (p. 139), 42.1 (p. 139), 42.14 (p. 141), 42.20 (p. 141); *„Kaiserherrschaft"* în 12.3 (p. 69), 20.28 (p. 86), 40.21 (p. 131); *„Macht"* în 33.17 (p. 107), 37.5 (p. 117), 39.47 (p. 127); *„Monarchie"* în 5.14 (p. 57); *„Kaisertum"* în 24.9 (p. 93), 29.1 (p. 99), 42.2 (p. 139), 33.28 (*insignia imperii – „die Kaiserinsignien"*, p. 109); *„Befehlsgewalt"* în 35.5 (p. 113); *„Kaisergewalt"* în 39.21 (p. 123); *„Amt"* în 9.11 (p. 63); *„Amtsgewalt"* în 40.6 (p. 135); *„Mitherrscher"* în 41.9 (p. 135); *„Kaiseramt"* în 9.11 (p. 63) etc. *„Stämme"* traduce atât ***nationes***, cât și ***gentes*** din 13.3 (*Dacorum... nationibus*), 16.13 (*ex nationibus*), 33.3 (*Francorum gentes*), 42.17 (*nationes ferae – „die wilden Stämme"*, p. 141). În fine, sub *„Statthalter"* sunt inventariate toate denominațiile latinești ale guvernatorilor – ***praeses*** (5.15, pp. 56–57; 29.2, pp. 98–99; 33.14, pp. 106–107; 35.4, pp. 110–111), ***legatus*** (19.4, pp. 80–81), ***curator*** (33.2, pp. 102–103), ***corrector*** (39.10: *cum Venetos correctura – „die Statthalterschaft von Venetia"*, pp. 120–121), ***rector*** (42.24, pp. 142–143). Compară, de asemenea, 3.13: *insigne regni* (p. 48) – *„das Symbol der Königsherrschaft"* (p. 49); 13.9: *cum insigne potestatis* (p. 70) – *„als Amtsinsignie"* (p. 71); 19.1: *ad insignia dominatus* (p. 80) – *„zu den Würden des Kaisertums"* (p. 81); 33.14: *Caesarea insignia* (p. 106) – *„die Caesarinsignien"* (p. 107); 33.28: *insignia imperii* (p. 108) – *„die Kaiserinsignien"* (p. 109); 39.23: *dominationis insignia* (p. 122) – *„die Insignien der Herrschaft"* (p. 123); 41.10: *insigne Caesaris* (p. 134) – *„das Herrschaftszeichen eines Caesars"* (p. 135).

După opinia noastră, unele dintre cuvintele latinești ar fi trebuit păstrate ca termeni tehnici, așa cum s-a procedat, de exemplu, cu *cognomina ex virtute* din 20.17 (pp. 84–85), cu titlurile de *Caesar* și *Augustus* din 20.25 (pp. 86–87), 22.1 (pp. 90–91), 23.3 (pp. 90–91), 24.1 (pp. 92–93), 26.7 (pp. 96–97), 29.1 (pp. 98–99) ș.a. sau cu *interregnum* din 35.12 (pp. 114–115). Tot ca termen tehnic ar fi trebuit să apară și *haruspices* din 26.4 și 28.5, tălmăcit în germană prin *„Opferschauer"*, care nu acoperă întocmai înțelesul originar al noțiunii – *cf.* p. 95 (*„Dies fassten die Opferschauer"*), 99 (*„Das interpretierten die Opferschauer"*; și în Fuhrmann 1997, p. 79 și 83, apare *„die Zeichendeuter"*); de altfel, în ediție, la p. 227, se poate citi *„der entsprechenden Interpretation der **Haruspices**"*.

Exceptând o singură eroare gravă (p. 166: comentariul istoric ar fi trebuit să fie la 4.14 /Claudius/, dar, de fapt, se face la 5.14–15 /Nero/, observațiile pe marginile primului paragraf menționat

lipsind), absența lămuririlor tuturor greșelilor lui Victor (de exemplu, *ad* 19.4: înfrângerea lui Didius Iulianus la *pons Milvius*) și unele explicații încâlcite și neclare, care complică inutil lucrurile (vezi, de exemplu, pp. 298–300 *ad* 39.31–32 privind *pars Italiae, lex nova* etc.), *Kommentar*-ul (pp. 145–374) prezintă numeroase aspecte pozitive, cum ar fi citarea unei bibliografii esențiale și recente, abordarea unor chestiuni de natură istorică și în partea filologică, vehicularea unor informații și a unor elemente de detaliu care lipsesc în edițiile anterioare, evidențierea aluziilor făcute de epitomator la realitățile contemporane lui (vezi pp. 159–160 *ad* 3.14–6; p. 166 *ad* 5.14 /*nova sede regno quaesita*/ etc.), distanțarea, bine argumentată, de pozițiile altor exegeți, sugestiile valoroase privind înțelesul și semnificația unor termeni și expresii (*e.g.,* p. 308 *ad* 39.45: *ac stipendiariorum salus...*, înțelesul termenului *stipendiarii,* pe care noi l-am tradus prin „contribuabili" [= plătitori de impozite] și l-am pus în conexiune cu reforma fiscală a lui Dioclețian – *cf. Zugravu–Paraschiv* 2006, p. 456, n. 773; p. 310–311 *ad* 39.47, înțelesul opiniei lui Victor despre reducerea cohortelor pretoriene de la Roma sub Dioclețian și al expresiei *in armis vulgi numero*; pp. 315–316 /comentariu filologic/, 316–317 /comentariu istoric/ *ad* 40.3, sensul expresiei ambigue *patrem vel parentem*: *Die Doppelung der Vaterschaft lässt sich vielleicht damit erklären, dass Constantius I. einerseits der leibliche* pater *ist, aber daneben auch der politische* parens *im Sinne von* auctor imperii).

Ca editor al acestui izvor istoric și, deci, cunoscând foarte bine textul, sunt bucuros să împărtășesc întru totul foarte multe dintre opiniile îngrijitorilor prezentei ediții. Față de altele, am rezerve sau îmi exprim dezacordul, întrucât comentatorii depășesc nepermis de mult, cred, nivelul de subtilitate interpretativă îngăduit de text. De exemplu, dacă este adevărat, așa cum subliniază și M.A. Nickbakht în *Kommentar*, p. 219 *ad* 26.6, că Aurelius Victor este un critic al armatei și manifestă aproape constant antipatie față de soldați, este exagerat să se considere că orice aluzie la rolul jucat de trupe în proclamarea unor principi este o critică indirectă la adresa „conformității" senatorilor (*„der Nachgiebigkeit der Senatoren"*, p. 218; vezi, de exemplu, pp. 215–216 *ad* 25.2: proclamarea lui Maximinus; pp. 217–218 *ad* 26.1: proclamarea lui Gordianus I); cel puțin în cazul Gordienilor, Senatul a avut o atitudine viguroasă, care nu-i scapă lui Victor (vezi 26.7; 27.1–2).

De asemenea, ideea că în 12.3 (*ut id vel ultima senectus avide petat*) poate fi o aluzie la Vetranio (41.26), care, după Eutropius, era deja bătrân când a uzurpat (*grandaevum iam*: 10.10.2; *Kommentar*, p. 183), este foarte puțin credibilă: în 41.26, breviatorul nu spune nimic despre vârsta lui Vetranio, ci doar despre lipsa lui de educație; aceasta din urmă este catalogată ca un stereotip pentru soldatul balcanic, informația ca atare neavând, astfel, nicio credibilitate (*„verdient aber keine Glaubwürdigkeit"*, p. 356). E și aceasta o exagerare, pentru că, în conformitate cu mai multe surse târzii, amintite și în *Kommentar ad* 39.26 (p. 295), „illyrilor" le era proprie „educația" militară, energia lor belicoasă (*virtus*) fiind o consecință a situării provinciilor lor la frontiere, în proximitatea barbarilor (*cf. Pan.*, II [10] (a. 289), 2, 6; 6, 3; 7, 6; 9, 1–3; III [11] (a. 291), 2, 4; 3, 9; 7, 5; IV [8] (a. 297), 1, 5; 9, 5; 10, 4; V [9] (a. 298), 19, 1; 19, 4; Iulian., *Or.* I, 7 A; 7 D). În 12.3, *topos*-ul se regăsește în fraza *tum in imperio, cuius adeo cupidi mortales sunt*, fiind, așa cum a arătat Pierre Dufraigne (Dufraigne 1975, p. 100, n. 7), un ecou din Sall., *Iug.* 6.3 (*natura mortalium avida imperii et praeceps ad explendam animi cupidinem*), dar și din Tac., *Ann.* 15.53 (*cupido dominandi cunctis affectibus flagrantior est*).

În comentariul istoric la 21.2 (*Alamannos... devicit*), se înclină spre părerea acelor istorici care pun sub semnul îndoielii campania lui Caracalla împotriva alamannilor, considerând-o, mai degrabă, o aluzie la victoria lui Iulian din 357 de la Argentoratum, nemenționată în mod explicit în 42.17 (p. 208). Numeroși alți istorici, printre care ne numărăm și noi (vezi Zugravu–Paraschiv 2006, pp. 351–352), susțin că, în 213, urmașul lui Marcus Aurelius a dus, într-adevăr, o campanie împotriva alamannilor – amintiți cu acest prilej pentru prima dată în surse –, care presau asupra frontierelor provinciilor *Germania Superior* și *Raetia;* ea s-a finalizat cu o victorie (octombrie 213) care i-a adus împăratului a treia aclamație imperială (IMP III) și titlul *Germanicus Maximus* (*Alamannicus,* după *SHA, Carac.* 10.6 – informație eronată); monedele exaltau VICTORIA GERMANICA; *legio II Traiana*, adusă din *Iudaea,* a primit supranumele *Germanica* (vezi și Dio Cass., 77.13-15; *SHA, Carac*. 5.6; 6.5; 10.6; *AÉ* 1998 113).

Ne raliem, de asemenea, opiniei lui André Chastagnol, sprijinită pe argumente numismatice și logice, conform căreia Victoria amintită în 33.14 este un personaj inventat de autor (*Victor serait donc*

responsable d'une erreur grossière, Chastagnol 1994, pp. 857–858, citatul de la p. 857; vezi și Paschoud 2011, p. 58 /*l'improbable „tyranne" Victoria*/, p. 69 /*l'existence même de Victoria-Vitruvia est douteuse*/, pp. 196–198 /p. 197: *l'existence même de Victoria-Vitruvia a été mise en doute, il est vrai assez récemment*/), spre deosebire de Nickbakht, care acceptă istoricitatea Victoriei, de vreme ce menționează faptul că, ocazional (*„gelegentlich"*), s-a exprimat îndoiala (*„Zweifel"*) în legătură cu consistența istorică a acesteia (*Kommentar ad* 33.14, pp. 247–248).

Despre lacuna din 34.7 (*nostri* < > *corporisque*), Carlo Scardino presupune că ar fi conținut informații despre onorurile acordate postum lui Claudius și despre Zenobia (*Kommentar,* p. 256). Alți editori cred că s-ar fi putut găsi date despre descendența claudiană a dinastiei constantiniene, onorurile postume decernate lui Claudius, proclamarea ca împărat a fratelui său Marcus Aurelius Claudius Quintillus și scurtul principat al acestuia din august-septembrie 270 (Zugravu–Paraschiv 2006, p. 420, n. 667).

Ne vine foarte greu să vedem în interpretarea din comentariul istoric la 34.7 mai mult decât o fantezie: după comentator, *milites* despre care vorbește Victor sunt „oamenii Zenobiei" (*„die Leute der Zenobia"*), care ar fi depus o rezistență înverșunată în speranța unor recompense substanțiale și, astfel, ar fi fost cu greu învinși de Aurelian; de aici, ar trebui să deducem opinia divergentă pe care Victor o avea, pe de o parte, despre regina Palmyrei – „șefa" unui guvern permisiv –, iar, pe de alta, despre Aurelian, considerat sever și preocupat de aplicarea disciplinei militare (*cf.* 39.28); în ultimă instanță, e vorba – arată editorul – de cunoscutul „clișeu oriental ambivalent" (*„ambivalentes Orientklischee"*) femeie-roman și roman-barbar, „amenințător și puternic, dar în același timp inferior și ușor de învins" (*„das bedrohlich und stark, aber zugleich auch unterlegen und besiegbar war",* pp. 257–258). După opinia noastră, soldații pomeniți de breviator sunt cei romani, despre care scria și cu alt prilej că se dedau la jaf după victoria asupra unui uzurpator (33.8) sau la spolierea provinciilor (35.7).

Pe același plan fantezist am pune și presupunerea formulată în *Kommentar ad* 35.6, conform căreia, în revolta *monetarii*-lor din timpul lui Aurelian, Victor și-ar fi putut proiecta propriile idei despre manipularea monedelor (p. 261).

Neverosimilă ni se pare și interpretarea rezultată din cumularea informațiilor vehiculate în 39.17 (*militiae tamen atque ingenio bonum – Kommentar,* p. 289), 39.26 (*satis optimi reipublicae fuere – Kommentar,* p. 295) și 40.5 (*Maxentium, retractante diu patre Herculio, imperatorem confirmant – Kommentar,* p. 318), anume că evaluarea pozitivă a lui Maximianus Herculius s-ar datora faptului că, în momentul scrierii operei, tetrarhul fusese abilitat, fiind recunoscut în mod oficial ca bunicul divinizat al lui Constantius II, cum o arată o epigrafă (*cf. CIL* III 3705 = *ILS* 732). Reticența noastră derivă din faptul că Victor nu ezită, totuși, să critice dur orientarea sexuală a acestuia (39.46; vezi și *Kommentar,* p. 310), să condamne firea sa nestăvilită (*natura impotentior*), „nesocotința" cu care a reluat puterea (*inconsulte imperium repetiverat,* 40.21), spiritul prefăcut, neloial și intrigant manifestat față de *gener* Constantin (41.22) – în sfârșit, să aprecieze ca „meritat" sfârșitul lui nedemn (*iure tandem interierat*, 40.22). Noi credem că această caracterizare, în lumini și umbre, se articulează perfect opiniei nuanțate pe care autorul nostru o are despre tetrarhi (*cf.* 39.26–29; 39.44–48).

În sfârșit, pentru a ne opri aici cu seria exemplelor, reprosul făcut de Mehran A. Nickbakht în *Kommentar ad* 39.48, anume că Aurelius Victor nu pare să fi înțeles prea bine regulile survenite în momentul abdicării lui Dioclețian (*Victor scheint kein tiefergehendes Verständnis für die dem diocletianischen System inhärente Regelung des Herrschaftswechsels besessen zu haben*, p. 314), de vreme ce, cum se știe din desfășurarea ulterioară a evenimentelor, Dioclețian nu a rămas un simplu *privatus*, ci și-a păstrat titlul, devenind chiar, ca și Maximian, *senior Augustus* (pp. 313–314), ni se pare neavenit; probabil că acest lucru nici nu l-a interesat pe moralistul Aurelius Victor, pentru el fiind importantă valoarea de *exemplum* cu totul aparte din punct de vedere moral al gestului singular al renunțării la tron a tetrarhului.

Index-ul (pp. 375–379) ni se pare cea mai nereușită secțiune a ediției. Aceasta pentru că, în primul rând, editorii procedează într-o manieră foarte neuniformă: numele personalităților istorice sunt redate în forma latină, pe când cel al popoarelor, provinciilor, mărilor, râurilor și doar al unor localități – în germană, fapt cu totul nepermis; în cazul acestora din urmă, mai apare din când în când și forma latinească; unele voci din *Index* nu corespund celor din textul tradus. În al doilea rând, numele latine nu sunt inventariate după *gentilicium*, cum ar fi normal, deși editorii citează *PIR* (*cf.* pp. X, 185,

219–220 [3x], 228–230, 232 [3x], 247), ci după sistemul de indexare din bibliotecile și bibliografiile moderne. De asemenea, în cazul antroponimelor, nu sunt inventariate, între paranteze, toate variantele folosite de Victor pentru una și aceeași personalitate istorică. În sfârșit, *Index*-ul conține forme onomastice din *Kommentar*, ceea ce e un exces în raport cu textul scrierii antice. Exemplele care să ilustreze fiecare din aceste aspecte sunt foarte numeroase.

Astfel, dintre etnonime, toponime și hidronime, menționăm:

Achaeer/Achaia (p. 375), deși, conform textului latin, ar trebui să fie Achaei (33.3); dar nici această formă nu e corectă, pentru că în traducere apare *„Griechenland”* (p. 103), toponim care figurează în *Index* la p. 376 (vezi și *infra*).

Ägäis (p. 375), deși corect era *Aegaeum mare* – *cf.* 4.14; e asemănător cu *Caelius Mons* din 35.6, pe care l-au conservat la *Index* (p. 375), deși în traducere e *„Caeliushügel”* (p. 113).

Următoarele intrări, în forma menționată, n-ar fi trebuit indexate: p. 375: Adiabene, Ägypten, Alamannen, Alpen, Aquitaner/Aquitanien, Araber/Arabien, Armenien, Bagauden (corect, Bagaudae), Baktrer, Bithynien, Britannien, Capri (corect, Capreae – *cf.* 2.2); p. 376: C(h)atten (corect, Catti – *cf.* 11.4), Daker, Etrurien, Etrusker, Franken, Gaetuler, Gallier/Gallien, Garamanter, Germanen/Germanien, Goten, Griechen/Griechenland (corect, Graecia – *cf.* 35.7); p. 377: Inder, Italien, Juden, Kampanien, Kappadokien, Karpen (corect, Carpi – *cf.* 39.43), Kapitol (corect, Capitolium – *cf.* 8.5; 9.7; 11.4), Karthago (normal era Carthago – *cf.* 16.12; 26.2; 39.45; 40.19), Kleinasien (?), Kreta, Makedonen, Main (corect, Moenus), Markomannen, Mauren, Menapien, Mesopotamien, Milvische Brücke (corect era *Milvius pons* – *cf.* 19.9; 40.23), Moesien; p. 378: Musulamier, Nikaia, Nikomedeia, Palästina (corect, Palaestina – *cf.* 9.10), Pannonien, Parther/Parthien, Pelso-See (corect, *Pelsonis lacus* – *cf.* 40.9), Perser/Persien, Punier (corect, Poeni – *cf.* 16.12; 40.17), Quaden (corect, Quadi – *cf.* 17.2), Raetien, Rhein, Römer/Rom, Sarmaten (corect, Sarmatae – *cf.* 41.13; 42.21); p. 379: Sequaner, Skythen, Sueben, Syrer/Syrien, Tarsos (corect, Tarsus – *cf.* 37.1; 41.1), Thrakien, Zypern (corect, Cyprus – *cf.* 41.11; vezi și *infra*).

Cirta (40.28) și Constantina (40.28, p. 376), dar, de fapt, e una și aceeași localitate, care ar fi trebuit să apară în *Index* sub forma Cirta (Constantina), precum Arca (Caesarea) din 24.1 (p. 375).

Köln, Lyon, Mainz, Mailand (p. 377), dublate, inutil, pe aceeași pagină, de variantele latinești, singurele care ar fi trebuit repertoriate, respectiv Agrippina (*cf.* 33.12; 37.3), Lugdunum (*cf.* 20.8), Mogontiacum (*cf.* 33.8), Mediolanum (*cf.* 33.18; 39.45); atunci de ce nu apar și perechile Carnuntum/Petronell, ci doar Carnuntum (p. 375), sau Eboracum/York, ci doar Eboracum (p. 376)?

Donau (p. 376), dar, ca și în alte surse antice, Victor folosește două denominații pentru fluviu – Danubius (4.2; 13.4; 29.4; 40.9; 41.18), respectiv Ister (13.3; 33.3).

Spanien (p. 379) – denominație care nu exista în Antichitate, versiunea corectă fiind Hispania.

Lorii (*cf.* 16.3), nu Lorium (p. 377), ca în traducere (p. 77), deși numele e corect.

Mursa (p. 378), dar corect e Mursia (33.2, p. 102; vezi și *Kommentar*, p. 237).

Pontus Polemoniacus (p. 378), așa cum e și în traducerea de la p. 55, dar textul latin cere Polemoniacus Pontus (5.2).

Pontus Euxinus (p. 378), dar niciunul dintre paragrafele indicate (13.3; 39.30) nu permite asemenea intrare (la p. 379, apare dublura inutilă Schwarzes Meer); corect ar fi fost să apară două voci – Ponticum mare (*cf.* 13.3) și Ponti fretum (*cf.* 39.30).

Quinquegentanae (p. 378), dar mai corect ar fi fost Quinquegentanae nationes – *cf.* 39.22.

Tarraco, Thysdrus (p. 379), corect fiind Tarraconensium oppidum (33.3), respectiv Thysdri oppidum (26.1), care evidențiază foarte exact statutul juridic și aspectul arhitectonic al celor două localități antice.

Tiber (p. 379) pentru Tiberis (*flumen; cf.* 8.6; 28.1; 32.3; 40.23).

Vindobona (p. 379), în text e Vendobona (*cf.* 16.14); în context, unde e Wien din traducerea de la p. 79?

Din *Index* lipsesc: Asia (16.2; 33.3), deoarece s-a tradus în mod cu totul nepermis „Kleinasien” (pp. 77, 103; *cf. Index*, p. 377), Antonini (21.6), *Caesarum gens* (3.16; 5.17; 8.7), Ceres (14.4), Eleusina (14.4), Heliogabalus (Sol, 23.1; ambele denominații apar în traducerea de la p. 91), Ianus (1.3; 27.7), Iupiter (3.10), Liber (14.4), Minerva (12.2), Nymphae (3.12), Oceanus (20.18), Oceanum mare (3.11),

Opilii (23.3), Pax (9.7), Phoenix avis (4.14), Sabinus (8.5), Sardonius (13.3), *Sibyllini libri* (34.3), Sol (23.1; 35.7), *Sulpicorum gens* (6.1), *Commodus mensis* (17.2); Decii (*imperatores*, 29.4–5); Terra mater (33.31), Vesta (5.11).

Numele unor personalități nu corespund, uneori, nici textului original, nici celui german, nici ambelor; unele au elemente în plus, altora le lipsesc; de exemplu:

Achilleus Aurelius (p. 375), deși, atât în textul latin, cât și în traducerea la 39.22 (pp. 122–123) și 39.38 (pp. 124–125) e doar Achilleus.

Aelius Caesar, L. (p. 375): în textul latin apare sub două forme – Lucius Aelius Caesar (14.5) și Aelius Caesar (14.10, p. 72); în traducere e Caesar Lucius Aelius, respectiv Caesar Aelius (p. 73); în *Index*, forma corectă ar fi trebuit să fie Lucius Aelius Caesar (Aelius Caesar).

Aemilius Aemilianus (p. 375), dar Aurelius Victor folosește Aemilius Aemilianus (31.1), Aemilius (31.2) și Aemilianus (31.3); în *Index*, intrarea ar fi trebuit să aibă forma Aemilius Aemilianus (Aemilius, Aemilianus).

Agrippina Minor (p. 375), dar acest nume lipsește și din textul latin (p. 52), și din traducere (p. 33); intenția autorului (autorilor) a fost, fără îndoială, să expliciteze *fratris filia* din 4.12 (p. 52), dar e un exces care denaturează realitatea înfățișată de conținutul textului.

Antoninus Pius (p. 375), dar e greșit, pentru că în textul latin apar formele Antoninus (14.11), Aelius Antoninus *cognomento* Pius (15.1); corect ar fi fost Aelius Antoninus Pius (Antoninus); în dreptul aceluiași nume, autorii au făcut trimitere și la 16.1, unde Victor amintește pe Aurelius Antoninus; dar acesta nu desemnează pe Antoninus Pius, ci este un alt nume al lui Marcus Boionius (Marcus Aurelius), așa cum spune textul latin – *namque M. Boionium, qui Aurelius Antoninus habetur… in familiam atque imperium ascivit* (16.1) – și cum se înțelege foarte bine și din traducerea germană: *„Denn er nahm Marcus Boionius, der Aurelius Antoninus genannt wird… in seine Familie und in die Herrschaft auf"*, p. 75). Cum se știe, numele împăratului-filosof s-a schimbat de mai multe ori, abia după moartea lui Hadrian și urcarea pe tron a lui Antoninus Pius numindu-se Marcus Aurelius Antoninus – *cf. SHA, Ant. Pius* 6.9–10; 10.2; 10.4; 12.5; *Marc.* 7.6; *PIR*^{2}, A 697.

Antonius, M. (p. 375), dar textul latin nu permite adăugarea abrevierii *praenomen*-ului; tot la p. 375, mai figurează un Brutus, M., care ar fi „trădătorul" Deciilor; chiar dacă am accepta conjectura editorilor, tot trebuie să respingem abrevierea M., pentru că textul latin n-o cere! de ce nu s-a pus abrevierea *praenomen*-ului și la Agrippa (p. 375)?

Augustus/Octavian (p. 375), dar în *Historiae abbreviatae* se întâlnesc următoarele versiuni antroponimice – Octavianus (1.1; 3.3), Caesar (1.1), Augustus (1.1; 2.1; 2.4; 3.2; 8.7; 39.25); prin urmare, varianta corectă din *Index* ar fi trebuit să fie Augustus (Octavianus, Caesar).

Balbinus (p. 375), dar corect ar fi fost Caecilius (*sic!*) Balbinus (Caecilius [*sic!*]), pentru că autorul folosește ambele variante – *cf.* 26.6, respectiv 27.6 (despre eroarea lui Victor /Caecilius în loc de Caelius/, *cf.* pp. 97, 220); așadar, numele respectiv trebuia plasat sub litera **C**, nu **B** (vezi și *PIR*^{2}, C 126).

Brutus, L. Iunius (p. 375): nici textul latin, nici traducerea (3.14, pp. 48–49) nu cer o asemenea intrare, ci doar, simplu, Brutus. Dar aceasta nu este singura eroare din *Index* în privința acestui nume: formula onomastică propusă e greșită, pentru că, în eventualitatea că ea ar fi fost în textul originar, atunci trebuia să figureze la litera **I**, nu **B**, pentru că așa o cere gentiliciul – *Iunius*. În aceeași situație se află și Caesar, C. Iulius (p. 375) – absent în textul latin, deși autorii indicelui trimit la 1.1 (acolo se referă la Octavianus Caesar), și care ar fi trebuit să figureze sub litera **I**, nu **C**, pentru că făcea parte din *gens Iulia*.

Caesar, C. Iulius (p. 375) – formulă onomastică eronată (corect era C. Iulius Caesar), care induce în eroare, întrucât în 1.1 Victor nu-l amintește pe Caesar, ci doar faptul că Octavianus, fiul lui Octavius, a fost supranumit Caesar în urma adopției unchiului său după mamă (*Octavianus, patre Octavio, atque adoptione magni avunculi, Caesaris*).

Caligula (p. 375), dar corect ar fi fost Gaius Caesar (Caligula), pentru că în textul latin apar ambele variante – Gaius Caesar *cognomento* Caligula (3.1), Caligula (3.7; 3.17; 4.3; 39.4).

Caracalla (p. 375); în breviar, fiul lui Septimius Severus e numit Caracalla doar o singură dată, în 21.1 – în rest, apare ca Bassianus (20.25 /2x/; 20.30; 20.33; 23.1; 24.8) și Antoninus (20.30; 21.1); unde sunt aceste nume?

Chaerea, Cassius (p. 376): e un exces, a cărui origine nu e de găsit nici măcar în *Kommentar* (pp. 159–160), în 3.14 întâlnindu-se doar Chaerea, cum s-a preluat corect și în textul german (p. 49).

Claudius, Ti. (p. 376) – greșit; corect era Claudius (Titus [*sic!*] Claudius), pentru că în 3.16 apare și Titus Claudius, păstrat și în traducere (p. 49).

Claudius Gothicus (p. 376) – eronat; intenția editorilor a fost de a-l deosebit de „Claudius Ti." (vezi *supra*); totuși, *cognomen*-ul ar fi trebuit să lipsească sau, în cel mai bun caz, să figureze în paranteză – altfel, înțelegându-se că el este prezent în textul latin.

Clodius Albinus (p. 376), dar corect ar fi fost Clodius Albinus (Albinus), pentru că acestea sunt folosite de Victor în 20.8, respectiv 20.11.

Constantinus (I., p. 375); cea mai frecventă variantă din text a numelui împăratului este, într-adevăr, Constantinus (34.7; 40.2; 40.14; 40.22; 41.4); apare, însă, și Flavius (40.26; 41.2; 41.6; 42.6), care lipsește în *Index*.

Constantinus (II., p. 375); corect era Constantinus (Caesar), cum cere 41.6.

Constantius I. (p. 376): în afară de numele Constantius (34.7 /?/; 39.30; 39.42; 40.1; 40.3; 40.11), Victor îl mai numește și Iulius Constantius (39.24); aceeași situație în cazul lui Constantius II. (p. 376) – Constantius (34.7 /?/; 41.10; 42.1; 42.9; 42.10; 42.15), Iulius Constantius (42.20); intrările corecte ar fi trebuit să fie Constantius (Iulius Constantius, tetrarh), respectiv Constantius (Constantius Augustus; Iulius Constantius – *liber* Flavii, aceasta din urmă permisă de 41.10).

Curius Dentatus, Fabricius Luscinus, Decius Mus (p. 376), dar 18.1 și 34.2 cer, respectiv, *Curii*, *Fabricii*, *Decii* (aceasta din urmă apare și la p. 111), chiar dacă ideea din pasajul respectiv trimite spre *exempla* amintite de editori (vezi și pp. 15, 255).

Diadumenianus (p. 376): s-a utilizat versiunea explicativă din traducerea germană – (lies *Diadumenianus*, p. 91), dar în textul latin este Diadumenus (22.1, p. 90); de altfel, intrarea corectă ar fi trebuit să fie Diadumenus (Antoninus), Antoninus fiind menționat în 22.2 (*adolescentem Antoninum vocavere*).

Didius Iulianus (p. 376), dar corect era Didius (Didius *an* Salvius Iulianus), pentru că asemenea oscilații se întâlnesc în lucrare – *cf.* 18.2, respectiv 19.1.

Diocletianus (p. 376): numele întemeietorului sistemului tetrarhic e redat în mai multe variante în *Historiae abbreviatae* – Valerius Diocletianus (39.1), Valerius (39.8; 39.13; 39.18; 39.29; 39.30; 39.36), Diocletianus (39.11; 39.25), Iovius (39.18; 39.33; 40.1; 40.8); locul său era la **V**, nu la **D**.

Domitius Ahenobarbus (p. 376): desigur, acesta era numele tatălui lui Nero, dar nu așa îl menționează Victor, ci, simplu, Domitius; pentru a nu fi confundat cu Domitius din 26.5, se putea folosi între paranteze expresia *Neronis pater*, permisă de textul latin (5.1).

sub litera **D**, nu **N** (p. 378), ar fi trebuit să apară și numele împăratului Nero, pentru că Victor îl amintește pentru întâia dată cu numele Lucius Domitius (5.1), apoi ca Nero (5.1; 5.2; 7.1; 8.1; 27.7; vezi și *PIR*^{2}, D 129); eventual, se putea face o intrare de genul Nero *v.* Lucius Domitius.

Nu Domitius Alexander (p. 376), chiar dacă acesta era numele uzurpatorului (vezi pp. 14, 323, 324, 331), ci Alexander, căci așa îl menționează breviarul (40.17; 40.28); prin urmare, numele său trebuia inclus la litera **A**, nu **D**.

Nu Drusus d. Ä. (p. 376), ci, simplu, Drusus sau, eventual, Drusus, *Germanici pater*, ambele permise de 3.2.

Nu Flavier (p. 376), ci *Flavia gens*, cum e în 40.28.

Galerius (p. 376), dar tetrarhul e menționat în mai multe feluri – Galerius Maximianus (39.24), Armentarius (39.24; 40.1; 40.6), Galerius (39.30; 40.2; 40.8; 42.19), Maximianus Caesar (39.33); toate aceste variante ar fi trebuit să fie menționate sub intrarea Galerius Maximianus.

Gallienus (p. 376), menționat ca atare (32.3; 33.15; 33.18; 33.20; 33.27; 33.29; 33.31; 35.7; 37.6), dar și ca Licinius Gallienus (33.1).

Gordianus I. (p. 376), dar e o intrare eronată nu pentru că apare numeralul în forma germană (I.), ci pentru că locul său era la litera **A**, nu **G**, întrucât prima atestare din breviar corespunde chiar formulei onomastice latine, deși prescurtată – Antonius Gordianus (26.1; vezi și *PIR*^{2}, A 833), apoi e menționat cu numele îndeobște cunoscut Gordianus (26.5; 26.6; 27.1); pe de altă parte, în loc de Gordianus II./III. (p. 376), s-ar fi putut exploata informația din textul latin, chiar dacă ea contravine realității istorice – Gordianus, *Gordiani filius* ([*sic!*] 27.1).

Hadrian (p. 376): variantă corespunzătoare textului (*cf.* 13.11; 13.13; 14.8), dar locul său era la litera **A**, pentru că așa o cerea gentiliciul menționat de Victor în 14.1 și preluat întocmai în traducere – Aelius Hadrianus (p. 73; vezi și *PIR*^{2}, A 184).

Heliogabalus (p. 377), permis de 23.1 și 24.6, dar în 23.1 apare formula Marcus Antoninus, care ar fi trebuit să figureze între paranteze după Heliogabalus.

Herennius Etruscus (p. 377) excede textul latin, care îngăduie doar Etruscus (29.1; aceeași variantă și în traducere, p. 99).

Iulia Domna (p. 377), dar Domna nu apare în textul latin (21.3) și nici în traducerea germană (p. 89); pentru a o deosebi de Iulia, *filia Augusti* (39.25, pp. 122–123, menționată la *Index* ca Iulia, p. 377), se putea utiliza în paranteză un determinativ specific permis de textul latin – *uxor Severi* (20.23) sau *noverca Antonini* (21.3).

Iulianus (Usurpator, p. 377); de fapt, e vorba de doi *tyranni* cu acest nume – Iulianus, *corrector Venetiae*, ucis de Carinus (39.10), și Iulianus, unul dintre conducătorii așa-numitelor *nationes Quinquegentanae* (39.22); este drept că, așa cum se arată și în *Kommentar,* p. 293, nu e destul de clar dacă cel din urmă era identic cu uzurpatorul din Italia; mulți cercetători resping această identitate (vezi Zugravu–Paraschiv 2006, p. 449).

Julian (Caesar, p. 377); corect era Iulianus (Caesar), cum cere 42.17.

Macrinus, Opilius (p. 377) – așadar, scris conform criteriului contemporan al catalogării din biblioteci și liste bibliografice, dar e greșit; corect era Opilius Macrinus, cum scrie Aurelius Victor în 22.1; Opilius și în 23.3; deci locul său nu era la litera **M**, ci la **O** (vezi și *PIR*^{2}, O 9).

Magnentiani (*cf.* 42.8), nu Magnentianer (p. 377).

Nu Marbodus (p. 377), ci Marobodus, cerut de 2.4; în traducere, apare „Marbod" (p. 45).

Marcus Aurelius (p. 377): versiune cvasicunoscută, *dar care nu apare niciodată în breviar*; împăratul este menționat ca M. /Marcus/ Boionius (16.1; 41.20; Boionius se numea după adopția de către Antoninus în 138, acesta numindu-se inițial Titus Aurelius Fulvus **Boionius** Arrius Antoninus, nume pe care-l avea de la *avia materna* Boionia Procilla – *cf.* Eutr., 8.8.1; *SHA*, *Ant. Pius.* 1.1; 1.4; *PIR*^{2}, A 1513, B 142), Aurelius Antoninus (16.1), Aurelius (16.3), Marcus (16.9; 20.30; 27.7); așadar, locul său era la litera **B**, nu la **M**; e ciudat cum în *Kommentar* nu apare nicio explicație cu privire la acest nume (Boionius) mai puțin cunoscut de cititorul neavizat.

Marius, Gaius (p. 377) – variantă neconformă textului.

Maximianus (p. 377): tetrarhul apare, într-adevăr, cu acest nume (39.17), dar e amintit mai des ca Herculius (39.18; 39.19; 39.21; 39.25; 39.48; 40.5; 40.21), apelativ neinventariat de autorul (autorii) indicelui; prin urmare, intrarea ar fi trebuit să fie Maximianus (Herculius).

Maximinus Daia (p. 377), dar textul scrierii lui Victor nu permite decât Maximinus; înainte de domnie se numea, într-adevăr, Daia (Lact. *Mort.* 19.13: 19.4–5; vezi și *Kommentar,* p. 160) sau Daza (Ps.-Aur. Vict., *Epit. de Caes.,* 40.18; *PLRE* I, p. 579, *Galerius Valerius Maximinus Daia* 12).

Maximinus Thrax (p. 377), dar apelativul *Thrax* nu e menționat în breviar, ci în *Epitome de Caesaribus* (25.1; vezi și *Kommentar,* p. 214); varianta prezentă în textul latin (25.1), reluată și în traducerea germană (p. 95), este Gaius Iulius Maximinus; în 27.3, apare doar Iulius Maximinus (pp. 96–97); aceasta înseamnă că numele trebuia să figureze sub litera **I**, nu sub **M** (vezi și *PIR*^{2}, I 619); în context, facem observația că *Index*-ul nu inventariază numele fiului lui Maximinus, desemnat de Victor tot ca Gaius Iulius Maximinus (25.2) și Iulius Maximinus (27.3); el trebuia să figureze ca o voce aparte sub forma Gaius Iulius Maximinus (Iulius Maximinus, Caesar), permisă de 25.2; s-a arătat corect în *Kommentar,* p. 216, că acesta avea *cognomen*-ul Maximus.

Nu Narseus/Narseh (p. 378), ci Narseus (*cf.* 39.25).

Numa Pompilius (p. 378), dar corect ar fi fost Numa (Pompilius Numa), așa cum cere textul latin – *cf.* 1.3 (Numa), respectiv 14.2 (Pompilius Numa).

Osroes I. (p. 378); alte ediții au reținut varianta Cosdroe (13.3), permisă de cele mai vechi manuscrise (vezi și p. 70, *lemma*) – Dufraigne 1975, p. 18; Pichlmayr 1993, p. 91; Fuhrmann 1997, p. 44; Falque 1998, p. 26; Zugravu–Paraschiv 2006, p. 120.

Paulus, Iulius (p. 378), dar originalul nu îngăduie decât Paulus (24.6).

Pertinax (p. 378), însă intrarea cu numele împăratului ar fi trebuit să fie la litera **H**, nu la **P**, pentru că numele său în formula *tria nomina* redată de Aurelius Victor este Aulus (*sic!*) Helvius

Pertinax (*cf.* 17.10; nicio observație în *Kommentar* despre eroarea lui Victor privind *praenomen*-ul lui Pertinax, care era Publius, nu Aulus; vezi și *PIR*^{2}, H 73); în text, mai este indicat cu numele Helvius (20.1) și Pertinax (20.1; 20.9); prin urmare, credem că varianta corectă a intrării ar fi trebuit să fie Aulus Helvius Pertinax (Helvius; Pertinax).

Philippus (Arabs, p. 378); numele suveranului apare în breviar în mai multe variante – Marcus Philippus (27.8, pp. 96-97), Marcus Iulius Philippus (28.1, pp. 96–97) și Philippus (28.6, pp. 98–99); așadar, „arabul" ajuns pe tronul Romei trebuia să figureze la litera **I**, nu **P**, ca Marcus Iulius Philippus (Marcus Philippus; Philippus; vezi și *PIR*^{2}, I 461).

Philippus (Iunior, p. 378), fără a se indica niciun paragraf din textul latin; corect era Philippus *filius*, așa cum cere 28.1 (p. 96).

Pompeius, Cn. (p. 378), dar textul cere Gnaeus Pompeius (42.22, vezi și pp. 142–143).

Pupienus (p. 378), dar corect ar fi fost Clodius Pupienus (Pupienus; Clodius), cum scrie Victor, respectiv, în 26.7, 27.4, 27.6; așadar, numele trebuia să figureze la **C**, nu la **P** (vezi și *PIR*^{2}, C 1779).

Septimius Severus (p. 379), dar trimiterea e incompletă, pentru că împăratul e menționat ca Septimius Severus (19.4), Septimius (20.1; 24.8), Severus (20.6; 41.20), Pertinax (20.10).

Nu Severus (II., p. 379), ci Severus Caesar, așa cum cer 40.1 și 40.6.

Severus Alexander (p. 379), dar ultimul dintre Severi trebuia să apară la litera **A**, nu la **S** (vezi și *PIR*^{2}, A 1610), Victor numindu-l Alexander (23.3; 29.2?), Aurelius Alexander (24.1), Severus (24.4).

De ce Tacitus (Augustus, p. 379), și nu, simplu, Tacitus? Dacă editorii au dorit să-l deosebească de istoricul Tacitus, atunci puteau scrie Tacitus *imperator*, permis de 36.1.

Tetricus d. Ä., Tetricus d. J. (p. 379), dar corect ar fi fost Tetricus (*cf.* 33.14; 35.3–4) și Tetricus (Caesar; *cf.* 33.14).

Tiberius (p. 379), dar versiunile numelui său din scriere sunt – Claudius Tiberius Nero (2.1), Claudius (3.1), Tiberius (3.3; 42.19), Nero (3.17), Nero Tiberius (39.25); prin urmare, cea dintâi variantă amintită în textul latin, care începea cu *gentilicium*, trebuia să fie intrarea la numele celui de-al doilea *princeps* (vezi și *PIR*^{2}, C 941).

Tigranes (*cf.* 42.22), nu Tigranes II. (p. 379).

Traianus (p. 379), dar, de vreme ce, alături de această versiune simplă (5.2; 13.13; 33.3), apare și cea cu gentiliciul Ulpius – Ulpius Traianus (13.1), intrarea trebuia să fie inclusă la litera **U**, nu la **T** (vezi și *PIR*^{2}, V 575).

De ce Trebonius Gallus (p. 379), când breviarul permite doar Gallus (30.1–2, pp. 100–101)?

Ulpianus (Domitius, p. 379) – intrare total greșită, în textul latin fiind Domitius Ulpianus (24.6), variantă preluată și în traducere (p. 93), fapt care plasează numele respectiv la litera **D**, nu la **U** (vezi și *PIR*^{2}, D 169).

Valeria și Valeria, Provinz (p. 379), dar Victor menționează doar *Valeria provincia*, al cărei nume, într-adevăr, îl explicitează ca fiind de la *uxor* a lui Galerius, fără însă a-i da numele (*cuius gratia provinciam uxoris nomine Valeriam appellavit*, 40.10).

Valerianus (p. 379); prima mențiune a împăratului în breviar este cea care conține și gentiliciul – Licinius Valerianus (32.1), apoi cea unde apare doar *cognomen*-ul Valerianus (33.2); așadar, intrarea în *Index* trebuia să fie Licinius Valerianus (Valerianus) la litera **L**, nu la **V** (vezi și *PIR*^{2}, L 258).

De ce Verus, Lucius (p. 379), când corect este Lucius Verus (Lucius), cum cere textul latin – Lucius Verus (16.3), Lucius (16.5; 16.9)?

Vologaesus I., Vologaesus II. (p. 379), dar corect ar fi fost ca autorul (autorii) să creeze două intrări – Vologaesus, *rex Parthorum* (*cf.* 9.10), respectiv Vologaesus, *rex Persarum* (*cf.* 16.4).

Nu Xerxes (Ardaschir I., p. 379), ci, simplu, Xerxes (*cf.* 24.2, pp. 92–93).

Zenobia (p. 379), dar numele reginei Palmyrei nu figurează în textul latin, unde Victor scrie despre o *mulier* (33.3); numele acesteia nu apare nici în traducerea germană (p. 103: *„eine Frau"*), ci doar în *Kommentar* (pp. 240, 244, 256–257); prin urmare, această intrare din *Index* induce în eroare.

În concluzie, apreciem că ediția de față reprezintă un pas înainte în cunoașterea scrierii și a autorului și este stimulativă sub raportul dialogului dintre specialiști.

BIBLIOGRAFIE

Bird 1994 – Harold W. BIRD (ed.), SEXTUS AURELIUS VICTOR, *Liber de Caesaribus*, translated with an introduction and commentary, Liverpool, Liverpool University Press.

Brodka 2009 – Dariusz BRODKA, *Ammianus Marcellinus. Studien zum Geschichtsdenken im vierten Jahrhundert n. Chr.*, Kraków, Jagiellonian University Press (Electrum – Studia z historii starożytnej).

Chastagnol 1994 – André CHASTAGNOL (éd.), *Histoire Auguste. Les empereurs romains des IIe et IIIe siècles*, édition bilingue latin-français, traduction du latin par André Chastagnol, Paris, Robert Laffont.

Chauvot 1998 – Alain CHAUVOT, *Opinions romaines face aux barbares au IVe siècle ap. J.-C.*, Paris, De Boccard (Collections de l'Université des Sciences Humaines de Strasbourg, Études d'archéologie et d'histoire ancienne).

Dubois-Germain 2003 – André DUBOIS, Yves GERMAIN (éd.), AURELIUS VICTOR, *Œuvres complètes* (*Origine du peuple romain. Les Hommes illustres de la ville de Rome. Livre de Césars. Epitomé*), traduites du latin, Clermont-Ferrand, Paléo.

Dufraigne 1975 – Pierre DUFRAIGNE (éd.), AURELIUS VICTOR, *Livre des Césars*, texte établi et traduit, Paris, Les Belles Lettres.

Falque 1998 – Emma FALQUE (ed.), AURELIO VÍCTOR, *Libro de los Césares*, introduccion, traducción y notas, la traducción ha sido revisada por Miguel Rodríguez-Pantoja Márquez, Madrid.

Fuhrmann 1997 – Manfred FUHRMANN (Hrgg.), S. AURELIUS VICTOR, *Die römischen Kaiser. Liber de Caesaribus*, lateinisch-deutsch, herausgegeben, übersetzt und erläutert von Kirsten Groß-Albenhausen und Manfred Fuhrmann, Darmstadt/Düsseldorf/Zürich, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Artemis & Winkler (Tusculum).

Gavrila-Ionescu 2002 – Teodora GAVRILA, Doina IONESCU (edd.), AURELIUS VICTOR, *Scurte istorii romane (de la Octavianus Augustus până la al X-lea consulat al lui Constantinus* (sic!) *Augustus și al III-lea consulat al lui Iulianus Caesar*), traducere și note, prefață de Eugen Cizek, București, Editura Vinea.

Lica 1999 – Vasile LICA, *Scripta Dacica*, Brăila, Editura Istros.

Paschoud 2011 – François PASCHOUD (éd.), *Histoire Auguste*, IV/3, *Vies des Trente Tyrans et de Claude*, texte établi, traduit et commenté, Paris, Les Belles Lettres.

Pichlmayr 1993 – Franz PICHLMAYR (Hrgg.), SEXTI AURELII VICTORIS, *Liber de Caesaribus*, Stuttgart und Leipzig, Teubner.

Șerban 2006 – Gheorghe I. ȘERBAN (ed.), SEXTUS AURELIUS VICTOR, *De Caesaribus / Despre împărați*, studiu introductiv, traducere, note explicative și comentarii, Brăila, Editura Istros.

Zugravu–Paraschiv 2006 – Nelu ZUGRAVU, Mihaela PARASCHIV (eds.), SEXTUS AURELIUS VICTOR, *Liber de Caesaribus. Carte despre împărați, editio bilinguis*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza".

Nelu ZUGRAVU
Centrul de Studii Clasice şi Creştine, Facultatea de Istorie,
Universitatea „Alexandru Ioan Cuza" din Iași

SIDONIO APOLLINARE, ***Epistolario***, introduzione, traduzione e note a cura di Patrizia Mascoli, Roma, Città Nuova Editrice (*Testi patristici* 266), 2021, 372 pp. [ISBN: 978-88-311-8267-6]

La recente pubblicazione della prima traduzione integrale italiana dell'*Epistolario* di Sidonio Apollinare curata da Patrizia Mascoli costituisce un significativo passo avanti nella scoperta di una personalità certamente assai rilevante per conoscere e comprendere una fase importante della storia e della cultura tardoantica. Mascoli è una nota specialista nell'opera sidoniana, in questo senso pubblicando una monografia ben accolta dagli specialisti – *Gli Apollinari. Per la storia di una famiglia*

tardoantica (Bari, Edipuglia, 2010). La traduzione italiana si è basata sul testo latino stabilito dall'editore francese André Loyen nel 1970, dal quale ha tratto anche la datazione delle lettere («Introduzione», p. 51).

L'edizione comprende le seguenti sezioni: «Introduzione» (pp. 5–53), con sottocapitoli 1. «Profilo biografico (pp. 5–10), 2. «Le opere» (pp. 10–11), 3. «I *Carmina*» (pp. 11–12), 4. «L'*Epistolario*» (pp. 12–26), 5. «Gli inserti poetici dell'*Epistolario*» (pp. 26–30), 6. «Le opere perdute» (pp. 30–33), 7. «Il *Fortleben* di Sidonio» (pp. 33–48: «il ricordo del vescovo poeta» /p. 36/ attraverso i secoli, dall'epitaffio conservato fino al XVI secolo), 8. «La prima traduzione italiana dell'*Epistolario*» (pp. 48–53), ma con riferimenti anche a quelle in francese, inglese, tedesco, catalano; «Bibliografia» (pp. 55–64); «*Epistolario*» (pp. 67–341); «Indici» a cura di Isabella Losito (pp. 345–366), che comprende nomi e luoghi (pp. 345–360), brani citati da autori antichi (pp. 361–364) e brani biblici (pp. 365–366).

L'*Epistolario* consta di 147 lettere raggruppate in nove libri, il modello dichiarato essendo quello dell'epistolario di Plinio Secondo (I, 1; VII, 18, 2; VIII, 1; VIII, 6, 2; VIII, 16; IX, 1; IX, 11; IX, 15, 1; IX, 16, 1: *nonus libellus*[1]). Quasi tutte sono scritte dopo la nomina episcopale nel 470. Come mostrano gli esegeti, tra cui Mascoli, l'opera epistolare rappresenta la seconda fase della creazione letteraria di Sidonio, la prima, datata prima della sua ascesa al soglio episcopale, essendo occupata dall'opera poetica, più precisamente i ventiquattro *Carmina*, pubblicati nel 469, comprendevano due gruppi di creazioni all'origine indipendenti – i *Panegyrici* (*carm.* 1–8) e i *Carmina minora* (*carm.* 9–24; v. «Introduzione», pp. 10–12).

Sidonio nacque a Lione verso il 434/435. Intorno ai vent'anni si sposò con Papianilla (V, 16, 3), figlia di Flavio Eparchio Avito, che diventò imperatore nel 455 e al quale il nostro dedicò un lungo panegirico (*carm.* 7) che gli valse l'onore di una statua bronzea collocata nel foro di Traiano (IX, 16, 3, vv. 25–26). Quando il suocero venne rovesciato dal trono imperiale, divenne amico del successore, Maggioriano (456–461, I, 11; IX, 13, 4), il cui potere fu però effimero, tanto che Sidonio preferì ritirarsi a vita privata a coltivare le sue amate lettere. Nel 468 ancora una svolta: è lui a leggere il panegirico per il nuovo imperatore Antemio (467–472: I, 7, 5; I, 9, 1; II, 1, 4; V, 16, 2) di cui aveva conquistato il favore (*praefectus Urbis* nel 468: I, 9, 6–8; I, 10, 1; IX, 16, 3, vv. 19–22). Rientrato in Gallia, si rende conto che il potere di Roma è sempre più debole: i visigoti di Eurico hanno ormai in mano numerose province (III, 1, 5; III, 8; VII, 1, 2; VII, 6, 4 etc.). Il 470 è un anno del tutto particolare per Sidonio: diventa vescovo metropolitano di Alvernia (Clermont-Ferrand). Si trattò di un cambiamento solo apparentemente brusco e radicale (IV, 6, 1; IV, 14, 3; V, 3, 3; VI, 3, 1; VI, 7, 1; VII, 8, 1; VII, 9; IX, 2; IX, 3, 4): in realtà già da tempo si era avvicinato alla Chiesa. Sino alla morte, avvenuta probabilmente nel 486, egli seppe confrontarsi con il capo barbaro Eurico (Evarix, III, 1, 5; III, 8; VII, 1, 2; VII, 6, 4 ecc.), avendo uno scopo ben preciso, come spiega la curatrice: «le sue scelte furono finalizzate a mantenere in Gallia i valori della romanità, cercando sempre di salvare la cultura romana minacciata dall'ignoranza e dalla rozzezza dei "barbari" invasori» («Introduzione», p. 10).

Il lettore troverà pure missive di carattere politico, originate dalla situazione in cui Sidonio si trova ad operare, nelle quali non mancano seri rimproveri per chi è troppo compromesso con gli invasori (IV, 8; VIII, 3, 3; VIII, 9). L'*Epistolario* sidoniano si presenta come uno strumento utile per gettare luce su di un'epoca di passaggio, come annota la Mascoli: «Lo scambio di epistole fra Sidonio e i suoi sodales assume una connotazione importante dinanzi alle nuove situazioni storiche che caratterizzano la Gallia del V secolo, prima fra tutte l'avanzare della componente «barbarica» nella società e nella vita politica del tempo» («Introduzione», p. 11). Da questo punto di vista, le lettere sono una fonte importante per la conoscenza del sentimento di profonda ammirazione verso Roma, che persisteva ancora nella Gallia del V secolo (I, 6, 2: «la fucina delle leggi, la palestra delle lettere, la curia delle dignità, il centro del mondo, la patria della libertà, in cui, unico caso in tutto l'Orbe, solo i barbari e gli schiavi abitano come stranieri»[2]), la fedeltà alla *Romana respublica*, ma dovendo riconoscere il fatto

[1] Tutte le citazioni in latino sono fatte dopo il sito https://www.hs-augsburg.de/~harsch/Chronologia/Lspost05/Sidonius/sid_epi0.html.

[2] *Ep.* I, 6, 2: *domicilium legum, gymnasium litterarum, curiam dignitatum, verticem mundi, patriam libertatis, in qua unica totius orbis civitate soli barbari et servi peregrinantur*.

che essa è entrata in uno stato di convulsione (I, 11, 6: «uno Stato in fermento»[3]; I, 11, 10: *ingentes principum motus*; *inaequalem reipublicae statum*), di estrema crisi (III, 8, 1: «la Repubblica romana è precipitata in un tale stato di crisi...»[4]; IV, 14, 1: *Romanorum rerum adversitas*), caratterizzato da instabilità politica (I, 11, 10; II, 13, 3–4), essendo privo di risorse (II, 1, 4: «lo Stato non ha più energie, né difese»[5]), minacciato dai germani (III, 1, 5; III, 8, 1–2 ecc.); allo stesso tempo, tuttavia, spera che, sebbene la *respublica* (III, 8, 1–2) si sia lasciata alle spalle i tempi (*saecula*) di alcuni *Bruti* o *Torquati*, abbia ancora i suoi devoti, partigiani (*studiosi sui*, III, 8, 1), che sono romani, non barbari federati, che consumano risorse romane (*Romanae vires*, III, 8, 2). L'*Epistolario* riflette anche il sincero patriottismo e l'identità provinciale gallo-romana (*passim*: *patria*, *nostra patria*; I, 3, 2: *nostri cives*; I, 5, 2: *Rhodanusiae nostrae*; I, 8, 1; I, 11, 1; II, 2, 1: *regio nostra*; II, 2, 7; III, 1, 2: *Arvernum municipiolum*; III, 2, 1: *populus Arvernus*; III, 3, 1: *Arverni mei*; III, 4, 1: *oppidum nostrum*; VI, 1, 2: *fines mei*; VII, 1, 2–6; VII, 2, 3: *Arvernia huic patria*; VII, 5, 3: *oppidum Arvernum*; VII, 7, 2; VII, 7, 2: *amor rei publicae*; IX, 3, 9: *solum patrium*; IX, 4, 1: *oppida nostra*; IX, 9, 3: *moenia mea* ecc.), il funzionamento, tuttora, dell'assemblea provinciale (*civitatis concilium; Concilium Septem Provinciarum*: I, 6, 4; I, 7, 4; II, 1, 3; II, 9, 1; V, 20; *omnes Galliae coetus*: VIII, 6, 7), le acute animosità con i nuovi padroni, la capacità di adattarsi alla nuova realtà politica rappresentata dal dominio visigoto (IV, 8; VIII, 3, 3: Eurico – «lo stesso celebre re»[6]; VIII, 9).

L'*Epistolario* di Sidonio è anche una fonte preziosissima per conoscere e comprendere alcuni aspetti della storia sociale, culturale, religiosa, etnica della Gallia, soprattutto nella seconda metà del V secolo:

– proprietà rurali (*praedia*, *possessiones*, *agri*) con lussuose *ville* o *villulae*, alcune situate nell'area suburbana, dell'aristocrazia gallo-romana (II, 2; II, 9; II, 12, 2; III, 5, 2; IV, 8, 1–2; IV, 9; IV, 18, 1–2; V, 20, 4; VII, 11; VII, 15, 1–2; VIII, 4; VIII, 8, 1);

– i vizi della società tardoantica (V, 8, 3), come la corruzione (I, 7: *maxima populatione*), *delatio* (V, 7, 1–7), l'ascesa sociale dovuta al denaro (VIII, 7, 2), la scandalosa collaborazione, nel proprio interesse, con i barbari, in cui si distinse Seronato (lat. Seronatus), *Catilina saeculi nostri*, come lo caratterizzò Sidonio (II, 1; V, 13 /13, 1: *belua*; 13, 2: *draco*; 13, 3: *bestia*; 13, 4: *latro*; VII, 7, 2);

– questioni legali (II, 1, 3; II, 5; II, 7; III, 5; III, 10; IV, 24; V, 1; V, 19; VI, 2; VI, 3, 2; VI, 4, 1; VIII, 6, 7: *lex de praescriptione tricennii* ecc.);

– la «biblioteca» e i gusti letterari dell'aristocrazia gallo-romana (Cicerone, Vergilio, Terenzio, Lucano, Orazio, Varrone, Prudenzio, Menandro, Tacito, *Heptateuchus* ecc. – I, 11, 1; I, 11, 5; I, 11, 7; II, 9, 4–5; IV, 9, 3: *sacrorum volumina*; IV, 12, 1; IV, 14, 1; IV, 24, 1; V, 3, 2; V, 5, 2; V, 13, 3: *oratorum princeps Marcus Arpinas*, *poetarum princeps Publius Mantuanus*; V, 15, 1; VII, 9, 1: *bybliotheca fidei catholica*; VII, 18, 1; VII, 18, 4: *sacrae*; VIII, 3, 1: *Apollonii Pythaghorici vita*, ma non quella trascritta da Nicomaco il Vecchio [Nicomachus senior] dopo Filostrato, bensì quella di Tascio Vittoriano [lat. Tascius Victorianus] dopo Nicomachus, che però è trascritta in maniera confusa [*torbida*], rapida [*praeceps*] e primitiva [*Opica*]; VIII, 6, 18: *Logistorici* di Varrone, *Chronographia* di Eusebio; VIII, 10, 3; VIII, 11, 2; VIII, 11, 8: *auctores antiqui*, ma anche *recentes*; IX, 2, 2; IX, 9, 2; IX, 13, 3: *Quaestiones conviviales* di Apuleio; IX, 14, 7 ecc.);

– il contributo di alcuni intellettuali piuttosto eruditi che creativi (retori, poeti, filosofi, maestri ecc.) allo sforzo di coltivare la cultura latina in ambito provinciale nella sua forma pura, non contaminata da *triviales* barbarisme (*de trivialium barbarismorum robigine*, II, 10, 1; IV, 3, 1), alla conservazione dell'identità culturale della romanità gallo-romana – Esperio (lat. Hesperius, II, 10; IV, 22), Probo (lat. Probus, IV, 1), Eusebio (lat. Eusebius, IV, 1, 3), Claudiano Mamerto (lat. Claudianus Mamertus, IV, 2–3; IV, 11, 1: *saggio, prudente, colto, eloquente, risoluto e il più capace fra gli uomini del suo tempo, della sua regione, del suo popolo*[7]; 11, 6: *un maestro in cui rifulse una triplice cultura,*

[3] *Ep.* I, 11, 6: *turbata republica*.

[4] *Ep.* III, 8, 1: *Romana respublica in haec miseriam extrema defluxit...*

[5] *Ep.* II, 1, 4: *nullae a republica vires, nulla praesidia.*

[6] *Ep.* VIII, 3, 3: *ipse rex inclitus*.

[7] *Ep.* IV, 11, 1: *vir siquidem fuit providus, prudens, doctus, eloquens, acer et hominum aevi loci populi sui ingeniosissimus*.

la romana, la greca e la cristiana... Oratore, filosofo, poeta, esegeta, matematico, musico[8]; V, 2, 1: *il più profondo filosofo cristiano e il più stimato scienziato*[9]), Leone (lat. Leontius) di Narbona (Narbo, IV, 22, 2: *davvero «Tacito»*[10]), Siagrio (lat. Syagrius – V, 5, 3–4: *Un nuovo Solone dei Burgundi nel dissertare sulle leggi, un nuovo Anfione nel suonare la cetra, ma a tre corde... persona di grande cultura... uomo raffinatissimo*[11]; VIII, 8, 1: *fiore della gioventù della Gallia*[12]), Secondino (lat. Secundinus, II, 10, 3; V, 8), Prammazio (lat. Pragmatius, V, 10, 1–2), Sapaudo (lat. Sapaudus) di Vienna (V, 9, 3), Vittorio (lat. Victorius), *poeta* (V, 21, 1: *uomo di grande levatura e dottissimo in ogni campo*[13]), Consenzio (lat. Consentius, VIII, 4, 1–2; IX, 15, 1), Flavio Nicezio (lat. Flavius Nicetius, VIII, 6, 4: *il massimo esponente di tutta la cultura letteraria*[14]), Giovanni (lat. Ioannes), *grammaticus* (VIII, 2), Lampridio (lat. Lampridius) di Bordeaux (Burdigala), *orator*, *poeta* (VIII, 9; VIII, 11, 3–8; IX, 13, 2), il vescovo Fausto (lat. Faustus) di Riez (Rhegium, IX, 9), Burgundio (lat. Burgundius, IX, 14), Costanzo (lat. Costantius, I, 1; II, 10, 3; III, 2; VII, 18; IX, 16, 1: *uomo di talento unico e di acuto giudizio*[15]) ecc. (IX, 15, 1);

– la situazione della Chiesa in Gallia (il ruolo dei vescovi, eresie, clero, monachesimo, VI, 12, 4; VII, 5; VII, 6; VII, 12, 4: *grandis ordinum ignorantia*; VII, 17, 3–4; IX, 3, 4); festività religiose cristiane (V, 14; V, 17, 3; VII, 1); il doloroso esilio da Livia (dal 475 al 476, IV, 10, 1; IV, 22, 4; VII, 16; VIII, 3, 1; VIII, 9, 4; IX, 3, 9);

– l'avanzata dei Visigoti nelle province galliche (III, 1, 8; III, 5; VII, 1, 2; VII, 6, 4, VII, 7), i rapporti con i Burgundi (III, 9, 2; VII, 10 [11]–11 [10]), gli Ebrei (III, 4, 1; IV, 5, 1; VI, 12; VIII, 13, 3–4) ecc.

La curatrice ha accompagniato ogni epistola con brevi note, nelle quali ha formulato pareri circa la data e il contesto di scrittura, nonché il destinatario, e ha offerto graditi chiarimenti sulle questioni di carattere istituzionale, onomastico, toponomastico, testologico, intertestuale che ogni missiva solleva.

Un'edizione, dunque, meritoria e di reale importanza per la cultura italiana e universale.

Nelu ZUGRAVU
Centrul de Studii Clasice și Creștine, Facultatea de Istorie,
Universitatea „Alexandru I. Cuza" din Iași

Alin Suciu, ***Monahul și scribul. Creștinismul egiptean între idealul monahal și cultura scrisă***, Prefață de Tito Orlandi, București, Editura Spandugino (*Studii și documente de istorie a religiilor* 6), 2022, 410 pp. [ISBN: 978-630-6543-02-1; ISSN: 1453-5165]

Ceea ce te copleșește doar răsfoind această carte este profesionalismul desăvârșit al autorului. Celui care a sperat vreodată că studiile românești de istorie a creștinismului antic și postantic vor putea avea un specialist în literatura creștină de limbă coptă aflat la același nivel sau, poate, superior celor din alte spații culturale, Alin Suciu îi răsplătește speranța mai mult decât se aștepta. Cum o dovedește fiecare pagină din această apariție editorială, autorul se recomandă prin cunoașterea perfectă a limbilor coptă și arabă, prin știința copleșitoare a problematicii manuscriselor (proveniență, codici, stare de

[8] *Ep.* IV, 11, 6, vv. 4–5 (*triplex bybliotheca quo magistro,/ Romana, Attica, Christiana, fulsit*), 8–9 (*orator, dialecticus, poeta,/ tractator, geometra, musicusque*).

[9] *Ep.* V, 2, 1: *peritissimus Christianorum philosophus et quorumlibet primus eruditorum.*

[10] *Ep.* IV, 22, 2: *verius Tacitus*.

[11] *Ep.* V, 5, 3–4: *novus Burgundionum Solon in legibus disserendis, novus Amphion in citharis, se trichordibus... vir facetissimus..., elegantissimus.*

[12] *Ep.* VIII, 8, 1: *Gallicanae flos iuventutis*.

[13] *Ep.* V, 21, 1: *vir, ut egregius, sic undecumque doctissimus*.

[14] *Ep.* VIII, 6, 4: *studiorum omnium caput est litterarumque*.

[15] *Ep.* IX, 16, 1: *vir singularis ingenii, consilii salutaris.*

conservare, conținut, datare, redacții etc.) cu variate scrieri (biblice, liturgice, literare, documentare, canonice, hagiografice, apocrife și ascetice) în diferite dialecte copte și în arabă, dar și în etiopiană, siriacă, armeană, latină, greacă, slavonă ș.a., prin ușurința dezarmantă cu care analizează exhaustiv, până la nivel de cuvânt, frază și ortografie, un text (autor, conținut, context literar, paralele, versiuni, influențe etc.), prin dialogul lipsit de orice complex cu exegeza de specialitate, prin dezinvoltura cu care abordează aspectele de natură teologică, prin realizarea exemplară a edițiilor (elemente tehnice, *lemma*, text original și traducere, comentariu etc.), prin traducerile făcute într-o limbă română exonerată de termeni vetuști, prin solida erudiție. În context, semnalăm capitolul al X-lea (pp. 297–337), care pune în circulație ediția *princeps* și prima tălmăcire într-o limbă modernă a unei apocalipse apocrife a lui Petru păstrate în arabă, redactate prin secolele IX–X, inițial, probabil, în coptă. Istoricii literaturii creștine și teologii, mai ales, dar și istoricii creștinismului sud-est-mediteranean, în general, vor trebui să studieze această lucrare excepțională cu atenție, realizând, împreună cu autorul, o „incursiune" extrem de profitabilă prin literatura creștină egipteană, „de la primele traduceri ale Bibliei în coptă în veacul al IV-lea d. Hr., până la manuscrisele arabe folosite de creștinii copți în epoca otomană" (*Cuvânt-înainte*, p. X).

Merită să apreciem și profesionalismul Editurii Spandugino, care a făcut posibilă publicarea acestei cărți dificile – ținută grafică excelentă, imagini clare, punere perfectă în pagină a textelor în coptă și a traducerilor, cu toate elementele lor adjuvante.

Între *Lista de abrevieri* (p. V), *Prefață* (semnată de Tito Orlandi) (pp. VII-VIII) și *Cuvânt-înainte* (pp. IX–XVI) și, pe de altă parte, *Bibliografie* (pp. 339–386) și *Indice* (pp. 387–405), se interpun patru mari secțiuni, cu mai multe capitole și subcapitole – I. *Literatura biblică* (pp. 3–32), II. *Literatura patristică* (pp. 35–111), III. *Literatura ascetică* (pp. 115–242), IV. *Literatura apocrifă* (pp. 245–337).

Nelu ZUGRAVU
Centrul de Studii Clasice și Creștine, Facultatea de Istorie,
Universitatea „Alexandru Ioan Cuza" din Iași